

Holler László

Az 1055. évi tihanyi oklevélben szereplő *mortis* birtok lokalizálása

1. Bevezetés

1.1. Célkitűzés. — Noha az I. András király által 1055-ben a tihanyi apátságnak juttatott adományokat felsoroló oklevél kitüntetett figyelemben részesült a 19. század utolsó évtizedétől napjainkig, az oklevél által felvetett számos birtoktörténeti és nyelvtörténeti kérdés ma is megválaszolatlan.

Nyomtatásban is megjelent publikációban először a *segisti* tó és a *bagat mezee* határu erdőbirtokok lokalizálásával foglalkoztam (HOLLER 2010). Ennek didaktikai okai voltak, mivel a *lacus segisti* a lehető legegyszerűbben megfogalmazott birtokadomány, de már ennek kapcsán is rá tudtam mutatni a helymeghatározás általam célravezetőnek tartott néhány módszerére, és levonhattam azt a meglepő következtetést, hogy nem okvetlenül a közvélekedés szerinti lokalizáció állja ki a kritikai elemzés próbáját.

Az erdőbirtok tárgyalását ugyanezen tanulmányban földrajzi közelsége indokolta. A határleírás elemzése során szemléltetni tudtam a lokalizálási feladat komplexitását, s rámutattam arra, hogy nagyon különböző jellegű információkat felhasználó többlépcsős logikai következtetéssor segítségével tudjuk egy-egy birtoktest helyét meghatározni, illetve a határleírásokban jelentkező nemlatin szavak jelentéstani, alaktani és hangtani kérdéseit tisztázni. Ennek általános érvényességét mind az egyes birtokok, mind a teljes birtokrendszer lokalizálására vonatkozó „iterációs elv”-ben fogalmaztam meg (HOLLER 2010: 78). Az elv alkalmazását szemléltettem a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 2010. május 11-én tartott előadásomban, az erdőbirtok határobjektumaként említett *asauuagi* szórvány részletes elemzésekor.

Az erdőbirtok lokalizálása során megtapasztalhattuk a településnevek meglepő stabilitását közel nyolc évszázadon át (HOLLER 2010: 68), sőt a mikrotoponimák (i. m. 70–1) és jelentős útvonalak (i. m. 73–4) erős stabilitását is, valamint egyes települések bizonyos határvonalainak állandóságát (i. m. 71) több mint hat és fél évszázadon keresztül.

A jelen tanulmányban folytatom az egyes birtokadományok helyének meghatározására irányuló vizsgálataimat, ezúttal a *mortis*-nak nevezett birtokkal foglalkozom. Ennek során nemcsak a módszertani elveket illetően támaszkodom az

előzőekben említett publikációmra, hanem helyenként hivatkozom az ott elért eredményekre is.

Az oklevélre a szakirodalomban meghonosodott TA. rövidítéssel utalok.

1.2. A *mortis* birtok leírása. — A vizsgálandó *mortis* birtok leírása az 1055. évi tihanyi oklevél előoldalának 29–31. sorában olvasható. A szöveg SZENTGYÖRGYI RUDOLF betű szerinti átírásában — a szövegtagoló pontok jelölésével, a rövidítések feloldását kurzív betűtípussal, a kikövetkeztetett karaktereket íves zárójelben jelölve — az alábbi:

„• Adhuc autem est locus mortis dictus • cuius incipit terminus a sar feu • eri iturea • (h)inc ohut cutarea • inde ad holmodi rea • postea gnir ueege holmodia rea • & exinde mortis uasara kuta rea • ac postea nogu azah fehe rea • inde ad ca(s)telic & feheruuaru rea meneh hodu utu rea post hec petre zenaia hel rea •” (2010: 22).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF magyar fordítása — amely a nemlatin szövegrészeket félkövér kurzív betűtípussal különbözteti meg —, a következő:

„Van még ezenfelül egy *mortis*-nak nevezett terület, melynek határa a *sar feu*-től indul az *eri iturea*, innen az *ohut cutarea*, majd a *holmodi rea*, ezután a *gnir ueege holmodia rea*, innen tovább *mortis uasara kuta rea*, ezután a *nogu azah fehe rea*, innen a *ca(s)telic*-ről *feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, ezek után pedig a *petre zenaia hel rea*.” (2010: 27).

A *castelic*-hez tartozó lábjegyzet: Tulajdonképpen: „(az egyik irányban) *castelic*-ra és (a másik irányban pedig) *feheruuaru rea*” (SZENTGYÖRGYI 2010: 27. 40. j.). Ezt a fordítást — a későbbiekre tekintettel — α típusú fordításnak nevezem.

1.3. A birtokleírás fontossága a magyar nyelvtörténet szempontjából. — E birtok határleírása azért mondható rendkívülinek, mivel — az egybeírt *rea* névutókat is külön szónak tekintve — az összesen 56 szó terjedelmű szövegben 34 nemlatin szó van; lényegében a magyar nyelvű határleírást foglalta latin keretbe az oklevélszöveg megfogalmazója. E 34 szóból kilenc a *rea* névutó; ennek s a többi 25 szóalaknak a részletes vizsgálata a magyar nyelvtörténet számtalan kérdését érinti.

Nem alaptalanul fogalmazott e birtok leírásáról HOFFMANN ISTVÁN az alábbi szavakkal: „E szövegegység nemcsak az alapítólevél egészéből tűnik ki tömény magyarságával, de más oklevelek határleírásaiból sem tudok olyan részt említeni, amelyben a magyar helyjelölő elemek ilyen sűrűséggel jönnének elő.” (2006: 30, 2010: 110)

1.4. A *mortis* birtok vizsgálata 2007 óta. — A birtokleírásban található szórványokkal, valamint a birtok elhelyezkedésének kérdésével egy közel 40 oldal terjedelmű, „*Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben” című átfogó tanulmányban foglalkozott HOFFMANN ISTVÁN, mely 2007. szeptember végén

jelent meg (HOFFMANN 2006; a megjelenés idejéről JUHÁSZ 2008: 169. 1. j.). Ugyancsak e birtok elhelyezkedését vizsgálta „A Kesztlőrcről Fehérvárra menő hadút” című, 24 oldalas munkájában SZENTGYÖRGYI RUDOLF, amely szintén 2007-ben jelent meg (SZENTGYÖRGYI 2007). A két kiváló kutató a legfontosabb kérdések tekintetében egymástól függetlenül hasonló következtetésekre jutott, s eredményeiket munkájuk során egymással meg is osztották.

HOFFMANN ISTVÁN monográfiája mindezen eredmények szintetizálásával készült: a *mortis* birtok leírásában szereplő szórványok elemzése több mint 40 oldalt tesz ki a kötetben (2010: 111–48, 80–1, 81–5, 103, 109–10). SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010-ben benyújtott PhD dolgozatának *mortis*-ra vonatkozó, 20 oldal terjedelmű része kisebb módosításoktól és kiegészítésektől eltekintve 2007. évi dolgozatának szövegét tartalmazza (2010: 96–115).

E jelentős munkák dacára a birtok lokalizálásának kérdése lényegében nyitott maradt. HOFFMANN ISTVÁN 2010-ben megjelent monográfiájának összegező véleménye: „*Mortis* birtok közelebbi helyét nem közli az alapítólevél szövege, és az ott felsorolt kilenc határpont megnevezése sem ad közvetlenül lehetőséget a pontos lokalizálásra.” (2010: 111).

Az alábbiakban először a birtokleírással kapcsolatos néhány általános kérdéssel foglalkozom, majd a határobjektumok leírásának a korábbiaknál helyenként részletesebb nyelvi elemzésével, a 19–20. századi helynévadatokra is támaszkodva teszek javaslatot a határpontok, illetve a teljes birtoktest elhelyezkedésére.

2. A birtok leírása későbbi oklevelekben — lokalizálási elképzelések

2.1. *Mortus* említése az 1211. évi oklevélben. — Az 1211. évi tihanyi összeírásban a *Mortus*-ban lakó szolgálók felsorolása után ez olvasható: „Et hii colunt terram communiter cum villanis *Bychachi* (*Biccaci*) et sunt equaliter participes tam in arvis, quam in silvis seu in arundinetis” (PRT. 10: 512). Magyarul: És ők a földet közösen művelik *Bychachi* falu lakóival, és egyformán részesei mind a mezőknek, mind az erdőknek, illetve a nádasoknak (tartalmi ismertetés ERDÉLYI LÁSZLÓtól: PRT. 10: 421).

2.2. *Mortus* említése az 1267. évi pápai oklevélben. — IV. Kelemen pápa Viterbóban 1267. január 11-én aláírt egy bullát, amelyben apostoli pártfogásáról biztosítja a tihanyi apátságot, továbbá megerősíti birtokaiban és más jogaiban (PRT. 10: 525–8, MOL DF 208381). Az oklevélben felsorolt birtokok között szerepel „predia, villam *Mortus* iuxta *Buchak*” (PRT. 10: 526), *Buchak* kapcsán ERDÉLYI LÁSZLÓ íráshibát említ (PRT. 10: 421). A birtokról többet nem mond az oklevél.

2.3. *Villa Mortus* leírása az 1389-ben készült hamis oklevélben. — A Szent László idejére hamisított, ERDÉLYI LÁSZLÓ szerint 1389-ben készített oklevelet a DHA. is közli, két másolat figyelembevételével. A DHA. szövegközlésétől eltérően az alábbiakban a C-vel jelölt másolat helynévalókat használom, mivel

azok pontosabbak, mint a kritikai kiadásban alapul vett B jelűé. A B jelű másolat név-, illetve szóalakjait zárójelben adom meg.

„Villa Mortus (B: Mortos) iuxta fluvium Saar, in qua est ecclesia in honorem Omnium Sanctorum, cui ab oriente ultra ipsum fluvium vicinatur Morthonfolua (B: Mortunfolua) ecclesie de Iwan (B: Iuan), a meridie villa Anya, ab aquilone (B: aquillone) ville Bikach (B: Bikah) et ab occidente terre, montes et silve, fere ad unum miliare.” (DHA. 284/21–24. sor).

ERDÉLYI LÁSZLÓ tévesen a „terre” helyett „tres”-t olvasott: „ab occidente tres montes et silve...” (PRT. 10: 499).

Az apátság birtokainak felsorolásában olvasható részlet fordítása, ERDÉLYI LÁSZLÓ értelmezése alapján: „*Mortus* falu a *Saar* folyó mellett, amelyben a Mindenszentek tiszteletére emelt egyház van, melynek kelet felől ugyanezen folyón túli szomszédja az *Iwan*-i egyház *Morthonfalua*-ja, délről *Anya* falu, északról a *Bikach* falvak, és nyugatról majdnem egy mérföldnyire terjedő földek, hegyek és erdők.” (PRT. 10: 422).

„A Szent László-féle hamisítvány után többé a tihanyi források nem szólnak a martosi birtokról.” (PRT. 10: 422).

2.4. Korábbi lokalizálási elképzelések. — ERDÉLYI LÁSZLÓ a lokalizáláshoz az 1055. évi birtokleírás mellett figyelembe vette az 1211-es összeírást is: „Tolna megye északi határánál a Sárvíztől kissé keletre van ma is Bikács falu s ennek szomszédságában volt a tihanyi apátságnak alapításkori egyik birtoka. (...) E határleírásban fölismerhető a *Sárfő-ér*, a mai Sárvíz és az a *hadut*, mely mint megyei út ma is meg van Bikácsnál s észak felé Székes-Fejérvárra, délnek pedig Tolna várkastélyába és Szekszárdra vezetett.” (PRT. 10: 420–1).

Majd a hamis oklevél idevonatkozó részletének fordítása után ezt az alábbiakkal egészítette ki: „Ez a martosi birtok legpontosabb meghatározása. E szerint Martos falu Bikácstól délre feküdt, tőle délre pedig Anya falu, körülbelül ott, a hol már 1397-ben állott a mai Nagy-Dorog. Így Martos helye jó szűkre van szabva. A keletre fekvő Marton nem a Sárvízen van túl, hanem azon a kis folyón, mely Bikácson megy át.” (PRT. 10: 422).

BÁRCZI GÉZA lényegében elfogadta ERDÉLYI következtetését. *Mortis*-ről ezt írja: „A mai Bikács táján, Tolna megye északi szélén lévő hely.” (1951: 35).

HOFFMANN ISTVÁN (2010: 112) és SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010: 112) azonos helyen keresi a birtokot, a hadút azonosítását követően elsősorban a hamis oklevélre hagyatkozva. HOFFMANN ISTVÁN — ERDÉLYI LÁSZLÓt követve — ezt mondja: „A falu legpontosabb leírását egy (a) Szent László korára hamisított oklevél adja” (2006: 31, 2010: 112). SZENTGYÖRGYI megfogalmazása hasonló, de kissé óvatosabb: „Egy 1092-re datált (...) hamis oklevél precíznek tűnő helymeghatározást ad.” (2007: 40, 2010: 112).

Mindketten körültekintően elemzik a hamis oklevél idevonatkozó részletét, s bár mindketten rámutatnak annak több problémájára, mégis elsősorban ennek

alapján igyekeznek következtetéseket levonni *villa Mortus*, illetve a vele azonosnak feltételezett 1055. évi *mortis* birtok elhelyezkedésére nézve. Tekintettel arra, hogy az északi határként megnevezett *Bikach* és a déliként említett *Anya* egymástól légvonalban közel 30 km-re vannak, s ez a távolság nagyobb annál, mint amit egy birtok méretét illetően valószínűnek gondolhatunk, ezért mindkettőn vagy egy északibb vagy egy délibb fekvésű birtokot tartanak elképzelhetőnek ezen a területen belül.

HOFFMANN ISTVÁN az elhelyezkedés tekintetében az alábbi konklúzióra jut: „Úgy vélem, a fent bemutatott két azonosítási lehetőség mellett nagyjából hasonló súlyú érvek hozhatók fel, és mindkét bizonyítás hiányosságai is egyensúlyban vannak. (...) más helyekkel összefüggésben említhető tényezők azonban inkább amellet szólnak, hogy *Mortis*-t (...) Tolna megye déli részén keressük.” (2006: 35, 2010: 116). A birtoknak Tolna várához közeli elhelyezkedése mellett szóló érvek felsorolását lásd HOFFMANN 2010: 224.

SENYGYÖRGYI RUDOLF leszögezi: „A hasonló nevű *Martonfalva* ~ *Martos*, a nagy kiterjedésű *Anya* birtok és a (...) *Bikács falvak* egymáshoz való viszonya és mindezek nyomán a TA.-beli *mortis* lokalizálása igen bizonytalanak tűnik.” (2007: 41, 2010: 113). Az északabbra és a délebbre fekvő lehetőségek közül végül is ez utóbbit tartja valószínűbbnek: „Ha azonban fenti okfejtésem helyes, *mortis*-t délebbre kell helyoznünk” (2007: 42, 2010: 113–4).

2.5. A hamis oklevéllel kapcsolatos korábbi megállapításaim. — Először is a hamis oklevél datálásával kapcsolatban szeretném hangsúlyozni, hogy a korunkra jutott oklevélszöveg összeállításának idejére vonatkozóan helyesnek tartom ERDÉLYI LÁSZLÓ véleményét, miszerint az oklevél 1389–90-ben készült. Ezt a véleményét ERDÉLYI a tihanyi apátság birtokaival foglalkozó középkori oklevelek s a birtoklással kapcsolatos perek áttekintése után alakította ki. Csupán annyiban fogadom el GYÖRFFY GYÖRGYnek az 1324-es évet hangsúlyozó álláspontját, hogy akkoriban készülhetett egy vagy több oklevél-hamisítvány, amely(ek)nek a szövege később bedolgozásra került a jelenleg vizsgált oklevélbe. De nem osztom GYÖRFFYnek azt a nézetét, hogy már 1324-ben a jelenleg ismerttel azonos szövegű oklevél létezett volna. Ezzel kapcsolatos véleményemet s annak indokait bővebben kifejtettem korábbi publikációmban (HOLLER 2010: 58–9).

Továbbá szeretnék utalni arra, hogy ugyanezen oklevél volt a „fő bűnös” abban, hogy a 20. században két kivételtől eltekintve minden kutató a *lacus segisti* birtokot a Duna bal partján fekvő Sükösd körzetébe lokalizálta, helytelenül (HOLLER 2010: 52–65). Ezzel kapcsolatban így fogalmaztam: „Elemzésem alapján az a fontos következtetés vonható le, hogy a hamis oklevelek helynévanyagát csak nagy körültekintéssel lehet alkalmazni a lokalizálási problémák megoldásánál, mivel ezek szándékosan megtévesztő információkat tartalmaznak, s ezek nemcsak a korabeli joghatóságok, hanem a jelenkor kutatói megtévesztésére is rendkívül alkalmasak.” (HOLLER 2010: 78).

2.6. A hamis oklevél egy részletéről. — Mielőtt az 1389-ben hamisított oklevél *villa Mortus*-ra vonatkozó részletének értékelésével foglalkoznánk, szeretnék idézni még három, egymás utáni birtokot a hamisított oklevélből; mégpedig pontosan a *segisti* tó kérdéskörének vizsgálata során elemzett és azok eredményeképpen szándékos hamisítványnak bizonyult „Villa Segusd cum piscina...” részletet követően említett birtokokat (lásd HOLLER 2010: 52–60). Ezek a következők: „Villa Peterreue iuxta Tyza cum portu. Villa Anyas cum appendiciis suis. Villa Mortua similiter iuxta Tyza, quam vulgo Morotua nominant, cum lacu Mortua.” (DHA. 285/3–4. sor).

Mivel az első és a harmadik a megfogalmazásból nyilvánvalóan a Tisza mellett feküdt, igen nagy valószínűséggel a kettő között említett *villa Anyas* is egy, a Tisza mentén fekvő falu lehetett.

Ezen a ponton szeretnék utalni REUTER CAMILLONAK egy igen érdekes, a tihanyi birtokok történetét illetően fontos konkrét és általános tanulságokat nyújtó, 1970-ben megjelent dolgozatára, amelyet — számomra meglepő módon — a tihanyi oklevelekkel foglalkozó nyelvészeti szakirodalomban eddig senki nem említett meg. Ebben a közleményében REUTER CAMILLO az *Anianus* (magyaros változatai: *Annyán* ~ *Ángyán*, *Anyán* ~ *Aján*), valamint az ettől különböző *Ananias* (magyaros változatai: *Annyás* ~ *Ányás*), továbbá az *Ányos* (~ *Ányós*) nevek személynévi és helynévi előfordulásait gyűjtötte össze, és körültekintő vizsgálatai alapján fontos következtetéseket vont le.

Idézem néhány olyan következtetését, amelyeket fontosnak tartok az apátság birtokügyei szempontjából. „[Az *Anianus*] név elsősorban Tihany szorosabb környékén és a Dunántúlon divatozott. (...) Másutt *alig* fordul elő. Ez kétségtelenül mutatja a szentnek Tihanyból kisugárzó tiszteletét. Személynévként a XV. századig használták (de csak Tihany vidékén volt igen gyakori), később csak vezetéknevben fordul elő.” (REUTER 1970: 38). „Az *Ananiás* név már nagyobb elterjedést mutat mint az *Anianus*. (...) ott ahol mindkét név előfordul — Dunántúl, s elsősorban Tihany környékén — ott a két nevet kezdettől fogva összekeverik, egynek vélik.” (i. m. 39). „Ezt az azonosítást követték el a hamis 1092. évi oklevél készítői (...), akik a tihanyi apátság birtokának mondják a tiszamenti *Ányás*-t. Ez oklevél célja kifejezetten az apátság birtokainak megvédése, sőt inkább továbbiak szerzése. Elgondolásom az, hogy az apátság hallhatott a tiszamenti *Ányás*-ról (...) s a Dunántúlon élő *Anianus* = *Ananias* téves névazonosítás alapján jogot tartottak rá, s a hamisított oklevélben — egy régen elveszett ugyancsak tiszamenti birtokhoz — Morotvához, amely a tatárjárás után már nem volt az apátság kezében, és most szintén visszaszerezni gondolták — igyekeztek kapcsolni.” (i. m. 39). „A birtokszerzés indítóokát abban látom, hogy (...) felmerülhet olyan birtokszerzés lehetősége (...), amikor a birtoknév azonossága (hasonlósága) adja meg a vélt jogot a birtokhoz. (...) a XIV. századi hamisítók

(...) az adományt a XI. századba helyezték vissza, amikor még virágzásban volt annak szokása, hogy a birtok — birtokos neve azonos legyen.” (i. m. 39).

Vagyis REUTER CAMILLO arra a következtetésre jutott, hogy a hamisítók épp azért vethettek szemet a Tisza melletti *Ányás*-ra, mert a falunévnek az *Anianus* magyar *Anyán* változatához közeli hangzása azt a képzetet kelthette, hogy a falu a tihanyi apátság *Anianus* védőszentjére tekintettel kaphatta egykor az *Ányás* nevet, ami alapján az apátság egykori birtokjogát lehet feltételezni.

2.7. A hamis oklevélbeli villa *Mortus* leírásának kritikája. — A fenti gondolatmenet alapján sejthető, hogy ugyanilyen okokból, nevezetesen az *Anianus* névvel való azonosíthatósága miatt került be a hamis oklevélbe a Tolna megyei *Anyá* is, attól a szándéktól vezérelve, hogy déli irányban egészen eddig a faluig terjessze ki birtokjogát az apátság.

Véleményem szerint hasonlóképp e sanda szándék az oka annak, hogy a hamis oklevél szerint közel egy mérföld kiterjedésű a birtok nyugati határa; azért, hogy erre hivatkozva megkíséreljék azt a területet is a sajátjuknak tekinteni. Úgy gondolom egyébként, hogy az itt olvasható „fere ad unum miliare” kifejezést az oklevél hamisítói az 1211. évi tihanyi összeírásból vették át. Ebben Szántó falu határleírásában szerepel a „venit fere per miliare unum” megfogalmazás (PRT. 10: 516), amelyet átemeltek a hamis oklevélbe is (DHA. 283/23. sor), majd felhasználták *Mortus* leírásánál (DHA. 284/23–24. sor). Egyébként éppen a tihanyi összeírás a legkorábbi magyarországi oklevél, amelyben a mérföld hosszmérték említve van. Egy magyar mérföld hossza körülbelül 8000 m volt (BOGDÁN 1978: 85).

A Bikáctól Janyapusztáig terjedő közel 30 km-es távolság figyelembevételével így egy igen nagy, közel 240 km²-es területet próbálhatott az apátság megszerezni magának pusztán a „a meridie villa Anya” és az „ab occidente terre, montes et silve, fere ad unum miliare” szövegrészekre hivatkozva.

Az a következtetésem tehát, hogy az 1389-ben hamisított oklevél határleírását semmiképp nem szabad komolyan venni, s ezen oklevél alapján a *mortis*-nak a mai Janyapuszta közelébe történő lokalizálása teljesen alaptalan.

3. A *mortis* birtok leírásának néhány általános kérdése

3.1. A *rea* névutó a birtokhatár leírásában. — A *mortis* birtok határleírásában kilencszer jelentkezik a *rea* névutó, ezen kívül mindössze három további említ a szakirodalom az oklevélben. Kétszer a *gisnav* birtok leírásában: „post monarau buku[r]rea” és „ad brokinarea”, egyszer a lólegeltető hely leírásában: „inde uero ad oluphelr[e]a”. A két utóbbi esetben együtt szerepel a latin *ad* prepozícióval; ilyenre két példát látunk *mortis* határleírásában is: „inde ad holmodi rea” és „inde ad castelic & feheruaru rea meneh hodu utu rea”.

A TA.-ban a *rea* névutó — egy kivétellel —, azt jelöli, hogy a birtok körüljárása során a határvonal elér a következő sarokpontig, vagyis célponthatározó

funkciójában szerepel. Ilyen funkcióban a mai nyelv elsősorban az *-ig* célpont-határozó ragot használja. Álláspontom szerint ezt jelezni kell az oklevél magyar fordításában, legalábbis ezt figyelembe vevő változatot is meg kell adni. A *feheruuaru* utáni az egyetlen *rea* az oklevélben, amely nem a határvonal egyik szakaszának a végét jelölő célpont-határozó (lásd HOFFMANN 2006: 30, 2010: 109). Ilyen esetben nemcsak az *-ig* használható, bizonyos településnevek esetében a *-ra*, *-re*, mások esetében a *-ba*, *-be* határozórag is él a mai nyelvben.

3.2. A birtokleírás határpontjai. — Figyelembe véve a fentieket — valamint HOFFMANN és SZENTGYÖRGYI elemzésére hivatkozva kizárva, hogy *castelic* önálló határpont lenne —, a *rea*-t a mai szóhasználat szerint az *-ig*, illetve a *-ra/-re* határozóraggal visszaadva *mortis* birtok leírásának magyar fordítását a határobjektumok megnevezésének változatlanul hagyásával a következő formában adhatjuk meg:

Van még ezenfelül egy *mortis*-nak nevezett hely, melynek határa a *sar feu*-nél kezdődik, aztán elér az *eri itu*-ig, innen az *ohut cuta*-ig, majd a *holmodi*-ig, ezután a *gnir uuege holmodia*-ig, innen tovább a *mortis uuasara kuta*-ig, ezután a *nogu azah fehe*-ig, innen a *castelic*-re és *feheruuaru*-ra *meneh hodu utu*-ig, ezek után pedig a *petre zenaia hel*-ig.

Az ilyen közbenső jellegű fordítást, amely a határobjektumok nevét az oklevélbeli alakjukban hagyja, de a szövegbe illesztést biztosító nyelvi elemeket a mai szóhasználat adja vissza, β) típusú fordításnak nevezem.

E leírás képezi a továbbiakban a birtok lokalizálásának alapját. A határobjektumok tehát az alábbiak: 1. *sar feu*, 2. *eri itu*, 3. *ohut cuta*, 4. *holmodi*, 5. *gnir uuege holmodia*, 6. *mortis uuasara kuta*, 7. *nogu azah fehe*, 8. *castelic*-re és *feheruuaru*-ra *meneh hodu utu*, 9. *petre zenaia hel*.

3.3. Latin prepozíció magyar névutóval? — SZENTGYÖRGYI RUDOLF abból a szempontból is megvizsgálta az *ad castelic & feheruuaru rea meneh hodu utu rea* kifejezés lehetséges értelmezéseit, hogy az *ad* prepozíció független-e a *rea* névutóktól, vagy az egyikkel, vagy a másikkal párt alkotva, mintegy redundáns kifejezést képez. Az első esetben „nem tautologikus”, a másodikban „tautologikus” kifejezésről beszélt, azt érzékeltetve, hogy ez a kettősség, a latin prepozíció és a magyar névutó együttes alkalmazása helytelen (2009a: 64).

Doktori dolgozatában viszont megállapítja: „ha ez a szerkesztésmód nem is mondható gyakorinak, mégis előfordul”. Feljebb, a 3.1. alfejezetben felsoroltam a TA.-ból ismert latin *ad* prepozíció + magyar *rea* névutó szerkezetű szövegrészeket. Ezekkel analóg 13–15. századi adatokat közöl SZENTGYÖRGYI (például 1265/1272: uenit *ad Balwankure*), és úgy fogalmaz, hogy: „e szerkesztés nem kétszeres, inkább (...) kontaminált jelölésnek tűnik” (2010: 162. 262. j., 163).

Az ilyen jellegű adatok számát gyarapítandó jegyzem meg, hogy valószínűleg ebbe a körbe sorolhatók az 1211-es tihanyi összeírásban *Colon* birtok határ-

leírásában szereplő szokatlan fogalmazású alábbi kifejezések is: *ad collem, qui vulgo dicitur Appatfeereh; ad monticulum, qui vulgo numcupatur Zouafeereh; ad montem, qui vocatur Varfeereh* (PRT. 10: 508). Itt a határleírásba beszúrt magyar helynevekhez redundánsan járulnak a latin prepozícióknak megfelelő magyar határozóragok.

A fenti adatok együttese rendszerszerű magyarázatot kínál a TA.-beli *rea* névutóknak a prepozícióval összekapcsolt használatára, egyúttal az Anonymus-gesztában többször előforduló, magyar részeshatározóraggal ellátott személynevekre is, mint pl. *Bunger nec, Usubunec* (SRH. 1: 72/2. sor; 105/28. sor).

3.4. Mortis és huluoodi határleírásainak összehasonlítása. — Amint az 1.3. alfejezetben említettem, *mortis* birtok 56 szóból álló leírásában 34 nemlatin szó van. A határleírás kiindulási pontjánál szerepel az *a* latin prepozíció, majd ezután a határvonalnak a következő nyolc határobjektumhoz való elérése a magyar *rea* névutó fejezi ki: tehát a leírás a kiindulópont után kivétel nélkül minden esetben ezt a megoldást alkalmazza.

A nyelvi beillesztés szempontjából *mortis* birtoknak épp az ellenpontja a *huluoodi* nevű birtok. Itt a 69 szavas leírásban mindössze 7 nemlatin szó fordul elő. A határleírás kiindulási pontjánál szerepel az *ab* latin prepozíció, majd ezután a határvonalnak a következő nyolc határobjektumhoz való elérése a latin *ad* előjárószerű fejezi ki. A leírás megfogalmazója a tulajdonneveket kivéve majdnem mindent átültetett latinra. Csak néhány olyan speciális szóval tett kivételt, melyek latinra fordítása feltehető véleménye szerint a határobjektum azonosítását nehezítette volna meg.

Hasonlítsuk össze *huluoodi* és *mortis* határleírásának egy-két elemét! *huluoodi: ad monticulum, mortis: holmodi rea; huluoodi: ad magnam uiam, mortis: hodu utu rea*. A többi birtokleírás átmenetet képvisel e két szélsőséges példa között. A jelentős szóhasználati eltérés annak nagy valószínűségére utal, hogy az egyes birtokok határleírásait különböző személyek készítették el, s e különbség érzékelhető maradt a latinra történt „fordítás” után is. Erre utal HOFFMANN ISTVÁN: „*Mortis* határleírása (...) nyelvileg élesen különbözik a többi birtok bemutatásától, ami talán a helyben készített feljegyzések eltérő jellegére vagy más személytől való rögzítésére vezethető vissza.” (2006: 63–4, 2010: 139).

Ebből a különbségből még azt a további következtetést vonom le, hogy bizonyára nem volt elegendő idő az oklevél rendelkező részének körültekintő kidolgozására. A fogalmazvány nélkülözötte a gondos lektorálást, amely egységessé tette volna a határobjektumoknak a latin szövegbe illesztését. S így — paradox módon — pótolhatatlan szolgálatot tett a magyar nyelvtörténet kutatói számára.

4. A *mortis* birtok lokalizálásának előkészítése

4.1. Kiindulási információk a birtok helyének meghatározásához. — A birtok helyére vonatkozóan a határleírásnak az „inde ad *castelic & feheruuaru rea*

meneh hodu utu rea” részlete nyújtja az egyetlen biztos támpontot, melyben kulcsszerepe van *castelic*-nek.

A Dunántúlon mindössze három település ismert az Árpád-korból, melyeket ilyképpen említhettek a 11. században: az Esztergom körzetébe eső mai Kesztlőc (Cs. 1: 14, Gy. 2: 295, FNESz. 1: 724), a Balaton nyugati partján lévő Keszthely (Cs. 3: 21, FNESz. 1:724) és a Tolna megyei egykori Kesztlőc (Cs. 3: 435). A kérdés nyelvtörténeti aspektusairól lásd PAIS DEZSŐ közleményét (1949), az ott hivatkozott irodalmat, valamint PAIS későbbi kiegészítéseit (1951, 1955).

A Képes Krónika elbeszéli, hogy 1073 folyamán „Salamon király *Zugzardra* érkezett és tábort ütött *Kestelci* helységénél, a Szent Megváltó monostorába ment vecsernyét hallgatni.” (BELLUS 1986: 144, latinul: SRH. 1: 380). A *Zugzard* névalak és a Szent Megváltó titulus egyértelművé teszi, hogy e mondatban a mai Szekszárdról van szó.

Mivel mintegy 11 km-re Szekszárd központjától délre jelöli a 19. században készült II. katonai felmérés térképe *Kesztöcz Berg* helyét Alsó Nána településtől délkeletre, Várdomb településtől nyugatra, az egykori *castelic* helyét ide lokalizálhatjuk. S a határleírásban említett út nyomvonala a Várdombról Székesfehérvárig menő mai közúttal nagyjából azonosnak tekinthető.

Mind az egykori *castelic* helyének, mind a hadút vonalának kérdéskörét nagy alaposággal járta körül HOFFMANN ISTVÁN és SZENTGYÖRGYI RUDOLF az 1.4. alfejezetben említett tanulmányaikban. Mindketten elvetették azt a korábbi nézetet, hogy a *castelic* önálló határpont lenne. SZENTGYÖRGYI megvizsgálta és szintén elvetette, hogy esetleg két útról lenne szó, az egyik *castelic*-re tartana, a másik, ettől különböző út pedig *feheruuaru*-ra (2007: 24–6). Így a kifejezés HOFFMANN és SZENTGYÖRGYI megállapítása szerint egyetlen utat jelöl. Ez a következtetés már SZENTGYÖRGYI 2005-ben megjelent fordításában is olvasható: „[az egyik irányban] *castelic*-ra, és [a másik irányban pedig] *feheruuaru rea* menő hadút” (2005: 61. 5 j., 2007: 27, 2010: 27. 40. j.). Az illető útszakasz HOFFMANN leírása szerint „Fehérvártól dél felé a Sárvíz mocsaras völgyétől keletre, azzal párhuzamosan haladt egészen Szekszárdig, ahol a vízfolyást átlépve annak nyugati oldalán vezetett tovább.” (2006: 58, 2010: 132).

Ezek az információk adják tehát a kiindulási alapot a birtok lokalizálásához. További információt nyújt az 1211. évi tihanyi összeírás *Mortus*-ra vonatkozó megjegyzése, miszerint az apátság szolgáloi „a földet közösen művelik *Bychachi* falu lakóival”, ezért figyelembe veendő a fenti út mentén fekvő *Bikács* település is.

4.2. További általános megfontolások. — A birtok lokalizálása előtt néhány általános megfontolást érdemes tennünk. Az adományozó uralkodói mivolta és az adományozás célja alapján jelentős területű birtokra számíthatunk. Tájékoztató adatnak tekinthetjük az erdőbirtok esetében kapott 116 km²-es értéket (HOLLER 2010: 76).

Noha nincs biztos tudásunk arról, hogy 1055 és 1211 között mennyit gyarapodott vagy csökkent *mortis/Mortus* birtok, de legalábbis az 1211. évi állapotot illetően jelentős területet sejtet, hogy a prédiumon mintegy 36 háznép, azaz körülbelül 220 lakos tartozott az apátság szolgáloi közé; így ekkor a jelentősebb birtokok közé számított (PRT. 10: 421).

A határleírás elég kisszámú határobjektumot említ: szám szerint kilencet. Amennyiben sikerül ezek helyét meghatározni, akkor a birtok körvonalát e pontok egyenes szakaszokkal való összekötésével adódó sokszög határozná meg, de csak első közelítésben. A valóságban a birtok határvonalát bizonyosan a terepviszonyok figyelembevételével jelölték ki. Mivel ezek több évszázadon keresztül lényegében változatlanoknak tekinthetők, ezért a birtok lokalizálását a mai topográfiai viszonyok alapján kell majd elkészítenünk. Az is lehetséges, hogy egyes határobjektumok nem a határvonal töréspontjait jelölték, hanem csak azok közelében voltak, s így csupán e töréspontok azonosítására szolgáltak.

4.3. A birtok határobjektumainak elemzési eljárásáról. — Korábbi tanulmányomban, a *bagat mezee* határu birtok esetében a célszerűség diktálta sorrendben határoztam meg az egyes határobjektumok jelentését, majd azok helyét, s így juthattunk el a teljes birtok azonosításához. A *mortis*-nak nevezett birtok esetében az egyes határobjektumok leírása általában olyannyira híg van minden fogódzónak, amely azok konkrét lokalizálását biztosíthatná, hogy ez alkalommal a korábbinál összetettebb eljárásra van szükségünk.

Nem várható el például egy halomnak nevezett kiemelkedés, egy kút vagy egy vízfolyás menti jószágító esetében, hogy csupán egy-két szavas megnevezésük alapján biztonsággal meghatározzuk egykori helyüket, pusztán a topográfiai viszonyok és a 19–20. századból fennmaradt helynevek alapján. Egyrészt azért nem, mivel eleve bizonytalan, hogy a 19–20. században egy kút helye vagy egy jószágítóknak alkalmasnak tetsző hely mennyiben azonosítható egy 8-9 évszázaddal korábbi kút vagy jószágító helyével, másrészt a fentiek mindegyikéből több száz lehetett a szóba jöhető jelentős területen a 11. század közepén. Ezért szükségszerű, hogy az egyes határobjektumok esetében bizonyos fokú önkénnyel eljárva és némi intuícóra hagyatkozva adjunk meg egy hipotetikus lokalizációt, és csak az eljárás végén kialakuló összkép alapján ítéljük meg eljárásunk kielégítő voltát.

E célból a határleírás sorrendjében haladva megvizsgálom az egyes határobjektumokat megadó kifejezéseket, és mindegyikük esetében az alábbi lépések szerint járok el.

a) Összefoglalom azokat a korábbi kutatói megállapításokat, amelyek az illető kifejezések szemantikai tartalmát meghatározzák, és amelyek a lokalizáció szempontjából relevánsak.

E tekintetben a három meghatározó fontosságú mérföldkövet — egymást időben majdnem egyforma távolságban, közel hat-hat évtizeddel követve — SZA-

MOTA ISTVÁN, BÁRCZI GÉZA és HOFFMANN ISTVÁN munkái jelentik. SZAMOTA ISTVÁN (1895) óriási mennyiségű középkori oklevél feldolgozása alapján tárgyalta az tihanyi oklevél magyar szavait és számos fontos nyelvtörténeti következtetést is megfogalmazott. Monografikus igényű tanulmánya nagy elismerést érdemel. BÁRCZI GÉZA monográfiájának (1951) egyharmad részét a szórványok elemzésének szentelte, további kétharmad részében lényegében teljes ómagyar kori nyelvtörténetet adott az oklevél szórványadatai alapján. HOFFMANN ISTVÁN (2010) az egyes szórványok vizsgálatánál már a helynévtörténész jelenkori fegyvertárát alkalmazta, kritikusan elemezte a korábban felvetődött nézeteket, és kijelölte a bizonyosnak, valószínűnek, lehetségesnek, illetve helytelennek tartható megállapítások körét.

A fentiekén kívül egyes esetekben más kutatók, így ERDÉLYI LÁSZLÓ, JUHÁSZ DEZSŐ és SZENTGYÖRGYI RUDOLF megállapításaira is hivatkozom.

b) Ismertetem azokat az észrevételeimet és elgondolásaimat, amelyek a vizsgált kifejezés esetében olyan többletet jelentenek a korábbi megállapításokhoz képest, amelyek elősegíthetik a határobjektum lokalizációját.

c) Megadom az általam javasolt határpontot, s lehetőség szerint azonosítom azt a „Tolna megye földrajzi nevei”-ben szereplő adattal.

d) Megadom az általam javasolt határpont földrajzi koordinátáit: az északi szélesség, a keleti hosszúság adatát, valamint a tengerszint feletti magasságát a Google-Föld program jelzése alapján.

e) A javasolt lokalizálás alapján levonható további, elsősorban nyelvtörténeti kérdéseket érintő következtetéseimet ismertetem.

A teljes birtok azonosítását a határobjektumok lokalizálását követően és azokra építve, a terület geográfiai viszonyait is figyelembe véve készítem el.

5. A *mortis* birtok határobjektumai

5.1. *sar feu*

a) SZAMOTA azonosítja a *sar* 'sár' és *feu* 'fő' jelentéseket (1895: 141, 135), tehát a kifejezés jelentése: 'sárfő'. BÁRCZI először úgy fogalmaz, hogy „a *mortis* mellett elfolyó Sárvíz eredete”. De tíz sorral lejjebb — nyilván a Sárvíz eredete és Bikács jelentős távolságára tekintettel — már azt mondja: „Valószínűleg egy kisebb, a Sárvízzel egyesülő mocsaras patak forrásáról van szó.” (BÁRCZI 1951: 35). HOFFMANN tulajdonnévnek tartja, hiszen a „*sar feu* jól beleillik a régi magyar helynevek tipológiai rendszerébe”. A *feu* utótag jelentésének problematikusságáról szólva számba veszi ennek földrajzi köznevekben adathozható különféle jelentéseit, úgymint 'vízfolyás forrása', 'völgy bejárata', 'hegy teteje' és néhány további is. Megállapítja, hogy „itt a *fő*-ben nemcsak, sőt elsősorban nem a 'forrás' jelentést kell keresnünk, a mocsaraknak ugyanis többnyire nincsen konkrétan megjelölhető eredetük”. Elemzése során az alábbi következtetésre jut: „Arra a kérdésre, hogy vajon konkrétan mire vonatkozhatott a Tihanyi alapítóle-

vélben említett *Sár* nevű mocsár feje, nehéz válaszolni”. Végül felveti, hogy az említett határpont a mai Kölesd településnél található átkelőhely lehetett, s azzal a gondolattal zárja alapos elemzését, hogy „*sar feu* is esetleg a *Sár* nevű mocsárvidék (...) területének valamely részét, talán éppen a völgyoszoróban lévő átkelőhely alatti felső darabját, peremét, az itt kiszélesedő szakaszának kezdetét jelölhette” (HOFFMANN 2010: 119–23).

b) Határozottan figyelemre méltónak tartom HOFFMANN ISTVÁN elgondolását arról, hogy a *sar feu*-ben a *sar* a „a *Sár* nevű mocsárvidék (...) területé”-t jelenti, a *feu* pedig a területnek egy valamilyen szempontból kitüntetett helyzetű pontját. De tekintettel arra a véleményére, miszerint a *sar feu* jelentésének megállapítása nehéz kérdés, gondosan járjuk körül a problémát.

Először vizsgáljuk a *sar* jelentését. A mai Sárvíz, amelynek szabályozása József nádor idejében történt (TMFN. 39/205), számos mellette fekvő település nevében jelentkezik Sárkeresztúrtól Sárszentlőrincen át Sárpilisig, sőt két területnevet is létrehozott: az északi részen a Sárrett, a déli részen a Sárköz nevet (JUHÁSZ 1988: 97 *Sárrett*³ a., 95–6 *Sárköz*¹ a.).

BÁRCZI GÉZA egyik feltételezése szerint a TA.-beli *sar* esetében „egy kisebb, a Sárvízzel egyesülő mocsaras patak”-ról lenne szó. De ez elég kevésbé valószínű, hiszen akkor nyitva maradna a kérdés, hogy mi lehetett magának a „Sárvíz”-nek a neve egykoron (lásd HOFFMANN 2006: 39, 2010: 120).

A Fejér és Tolna megyén keresztülhúzódó nagy sáros vonulat neve — a TA. adata után — először egy 1192-es oklevélből (1192/1374/1425, Gy. 2: 352–3 *Bögöd (Sár)* a.), majd utána Anonymus gesztájából ismert, aki a helynevet természetesen a 10. század elejére vetítve használja. Azonban Anonymus leírása összevetve mindazzal, amit a vizsgált birtok körülbelüli elhelyezkedéséről eleve tudunk, a TA. *sar* adatának a mai Sárvízzel való jelentésbeli összefüggését gyakorlatilag bizonyossá teszi.

Anonymusnál ez olvasható: „Et Boyte eodem modo dedit terram magnam versus Saru cum populo non numerato, que usque modo nuncupatur Boyta” (SRH. 1: 96/10–12. sor); magyarul: „Vajtának is hasonlóképpen nagy földet adott a Sár felé számtalan néppel, amelyet ma is Vajtának hívnak” (PAIS 1926: 84). S a „ma is” nemcsak Anonymus korára, hanem a 21. századra is érvényes: Vajta ma is létező település a Sárvíz keleti partján, Bikácstól 4 km-re, északi irányban.

Kérdés, milyen értelemben használta itt Anonymus a *Saru*-t? A gesztáíró minden megfogalmazásában nagyon precíz, és ha nem latin — vagy nem latinul deklinált — alakot használ, akkor kiírja a folyók neveinél a *fluvius*-t (BENKŐ 1995: 406–7, 2003: 76), vagy néha a *rivulus*-t vagy az *aqua*-t. A rendkívül ritka — és mindig indokolható — kivételeket BENKŐ LORÁND vette számba (1997: 63, 1998: 179). JUHÁSZ LÁSZLÓ indexe a *fluvius* és változatainak összesen 111 előfordulását regisztrálja a gesztában; a *rivulus* és változatai 3, az *aqua* és válto-

zatai 13 adatban vannak említve (1932: 63, 82, 49). Ezért a *fluvius*, illetve *aqua* hiányát nagyon lényegesnek kell tartanunk, s ez arra utal, hogy Anonymus területnévként használta a helynevet.

Fordítsuk figyelmünket a *feu* felé! Amint HOFFMANN ISTVÁN említi, a *fej* ~ *fő* nagyon sokféle jelentésben fordul elő a helynevekben, és tanulságosnak tartaná mind név- és nyelvtörténeti szempontból, mind pedig történeti földrajzi szempontból a jelentésszerkezetek alakulásának vizsgálatát (2006: 41, 16. j., 2010: 122, 86. j.).

Tekintsük át vázlatosan a jelentések főbb típusait és létrejöttük logikáját! Kétségtelenül a *fej* szó elsődleges jelentése 'ember, állat feje'. Ebből absztrahálódott a 'valaminek függőleges irányban legmagasabban lévő, legfelső része'; ebből konkretizálódott a 'hegy csúcsa'; ugyanebből konkretizálódott a 'vízfolyás, árok legmagasabban levő része' → 'vízfolyás forrása, eredete, kezdete'; ebből absztrahálódott a 'valaminek a kezdete'; ebből konkretizálódott a 'folyóban fekvő sziget csúcsa, extrémális, szélső pontja a vízfolyás irányában vagy annak ellenében'; ebből absztrahálódott az 'extrémális, szélső pont egy természetes irányból'; ebből konkretizálódott a 'terület, tó extrémális, szélső pontja'; ebből absztrahálódott a 'valaminek az eleje, elülső része valamilyen irányból'; ebből konkretizálódott a 'valaminek a szemlélőhöz legközelebb eső része' jelentés.

A 'hegy csúcsa' jelentéshez tartoznak az 1211. évi tihanyi összeírásból a 3.3. alfejezetben említett adatok, s az OklSz. említi például az 1275: *Theteufeu*, 1279: *Zaykfeu*, 1288: *Zegfeu* stb. adatokat (OklSz. 225). Lehetséges-e vajon, hogy ilyen értelemű a *sar feu* is?

Érdeemes felfigyelnünk arra, hogy azon két másik kifejezésben, ahol a *fej* előfordul a TA. szórványadatai között, nevezetesen a *nogu azah fehe* és az *aruk fee* esetében, mindkétszer jelölt birtokos szerkezetben szerepel a szó. Ez összefügg azzal, hogy e kifejezések az illető határpontot azonosító meghatározások, nem tulajdonnevek. Ezzel szemben a *sar feu* nem ilyen, ami véleményem szerint annak a következménye, hogy ez már egy rögzült tulajdonnév.

Ha tekintettel vagyunk arra, hogy itt a határjárás kiindulópontjáról van szó, ezért elvárható, hogy ennek a pontnak egyértelműen és könnyen azonosíthatónak, a többi határpontnál jelentősebbnek, és általában véve jól ismertnek kellett lennie, nemcsak az adott területen élők számára.

A fentiekben láttuk, hogy Anonymusnál szinte bizonyosan területnévként szerepelt a *sár*, s mivel a *fő* egyik természetes jelentése a 'hegycsúcs', ezért mindebből arra következtetünk, hogy a Sár nevű mocsárvidék mentén fekvő legmagasabb, legkiemelkedőbb hegycsúcsot nevezhették *sar feu*-nek.

c) E gondolat alapján az illető helyet a Sárszentlőrinc körzetében, az egykori Uzd településtől délnyugatra lévő, a mai térképen 207 m tengerszint feletti magasságúnak jelölt *Öreg-hegy*-gyel azonosítom: *Öreg-szőlőhegy* (TMFN. 38/292).

A legmagasabb pont helyét feltehetően a *Torony* jelöli ki (TMFN. 38/289). A hegy legmagasabb pontja nem kevesebb, mint száz méterrel nyúlik a tőle mindössze 2 km távolságra fekvő egykori Uzd (TMFN. 38/64) fölé. A 'nagy' jelentésű *öreg* használata elég régi elnevezésre utal.

d) Koordinátái: 46°35'29"N — 18°34'44"E. Tengerszint feletti magasságát Tolna megye térképe 207 m-nek adja (Tolna-térkép G-7 mező), a Google-Föld 198 m-nek érzékeli.

e) Ezzel az azonosítással a *sar feu* jelentése: 'a Sár nevű mocsaras területen lévő jelentősebb hegycsúcs', s ennek alapján a *sar feu* tulajdonnévi használata nagyon valószínűnek mondható.

5.2. *eri itu*

a) SZAMOTA azonosítja az *eri* 'ér' jelentését; a szóvégi *-i*-t az egyes szám 3. személyhez tartozó birtokragként — manapság szokásos szóhasználattal birtokos személyjelként — értelmezi: „*eri ere*” (1895: 133, 149). SZAMOTA azért jutott erre a téves gondolatra, mert a *sar feu eri iturea*-t összetartozónak vélte (lásd az *ÉR* címszó alatt), ugyanis csak 1914-ben tisztázta MELICH JÁNOS, hogy a *sar feu* és az *eri iturea* két különböző határobjektumot jelöl. Az *itu*-t a megfejtetlen szók között említi (SZAMOTA 1895: 145).

ERDÉLYI LÁSZLÓ 1904-ben az 1211. évi oklevél *ituuh*-ját „Itó (ítató)”-ként értelmezte (1904: 398; vö. időben kb. ugyanakkor OklSz. 419. h. *itó* alatt). ERDÉLYI elismerés illeti, mivel 1908-ban a fenti észrevételére hivatkozva ezt az értelmezést elsőként transzponálta az 1055. évi oklevél *itu*-jára is: „Ezzel egyezőnek látszik az »*itu*«” (PRT. 10: 420, 2. j.). Ez az értelmezés ma általánosan elfogadott.

BÁRCZI szerint „az *eri itu* jelöletlen birtokviszonyos összetétel” (1951: 36, 186), amelyben az *eri* egy „csermely vagy folyóág, *itu* pedig ennek egyik pontja, ahol jószágítató volt” (i. m. 35–6). BÁRCZI szerint az *eri* földrajzi névnek, vagyis tulajdonnévnek „látszik” (i. m. 65). Később így fogalmaz: „Az *eri itu* inkább szószerkezetnek látszik az első szó véghangzója miatt, de ez sem teljes értékű bizonyosság.” (i. m. 182).

Az *itu* hangtani, alaktani, jelentéstani, írástörténeti és tipológiai vonatkozásaival JUHÁSZ DEZSŐ foglalkozott két publikációjában (1992, 2008). JUHÁSZ dolgozatai kiváló példát nyújtanak arra, hogy szigorú logikával és kritikával élve egyetlen korai adatnak milyen fontos szerepe lehet egyes nyelvtörténeti folyamatokra vonatkozó különböző hipotézisek helyességének ellenőrzésében egyfelől, s másrészt rámutat arra is, hogy a tudományos vizsgálatok előrehaladása során akár több, a rendelkezésre álló adatokkal összhangban lévő — vagy legalábbis ilyennek tetsző — magyarázati lehetőség is fennállhat.

JUHÁSZ DEZSŐ 1992-es dolgozata végén ezt írja: „Összegzésül: az *eri iturea* értelme minden valószínűség szerint 'ÉR itatójára' vagy 'Éri itatóra'.” (1992: 130). Itt tehát két különböző értelmezést enged meg: az első esetben birtokos

szerkezetként, a másodikban minőségjelzős szerkezetként értelmezi, utóbbi esetben az *-i* melléknévképző lenne. Figyelemre méltó a nagybetű használata, ami arra utal, hogy JUHÁSZ szerint az *Ér* nem a vízfolyás jellegét, hanem a nevét jelöli.

2006. évi tanulmányában HOFFMANN ISTVÁN kizárhatónak tartja a melléknévképzős értelmezést. „A szórvány értelmezésében néhol felbukkanó ’éri itató’ (...) formák alapján esetleg felvetődhet, hogy az előtag az *Ér/ér -i* melléknévképzős alakja lenne. Ezt azonban nagy biztonsággal kizárhatjuk, egyrészt azért, mert az *eri* tökéletesen beleillik az alapítólevél tövégi magánhangzós formái közé (...), másrészt pedig amiatt, hogy az *ér* hasonló szerkezetekben sem a régiségben, sem az újabb névanyagban nem szerepel ilyen formájában” (2006: 44, 2010: 125).

JUHÁSZ DEZSŐ 2008-ban megjelent előadásában — visszautalva korábbi dolgozatának megállapításaira — ezt mondja: „A szócsoport értelmezése — BÁRCZIT követve — ’ér itatóra’, azaz részletesebben: ’az éren levő jószágítatóra’, illetve ’az ér itatójára’ (2008: 170). Vagyis itt már — feltehetően HOFFMANN ISTVÁN megjegyzésének hatására — nem található meg a jelzős szerkezetként történő értelmezés, s a kisbetűs írásmód arra utal, hogy az *ér* köznévi, nem tulajdonnévi.

b) A lokalizálás előkészítéseképpen nézzük meg a CZUCZOR–FOGARASI szótár meghatározását! *Itató* (2. jelentés): „Hely, hol a barmokat itatni szokták, pl. kút a pusztákon vagy a folyók, patakok lejtősebb helyei, hová könnyű lehajtani a barmot, s hol a víz nem sebes, és nem mély.” (CzF. 3: 156).

Ebben az idézetben a *lejtősebb* szó nyilván nem a ’meredekebb’, hanem éppen hogy ’kevésbé meredek, lankásabb’ jelentéssel szerepel. Erre tekintettel egy olyan hely felelne meg a határleírásnak, amely egy patak alacsonyabban fekvő, állatok itatására alkalmas részén található.

c) A birtokleírásban szereplő vízfolyást a Sárszentlőrinc területén említett *Laposi-árok* ~ *Ér* névpárral jelzett patakkal azonosítom (TMFN. 38/60), amely tehát még az *Ér* megnevezéssel is rendelkezik.

A vízfolyást Tolna megye térképe *Kisszékely-árok* néven jelöli (Tolna-térkép G–6 mező). Kisszékely településen ered, s ennek helye a Barátok tava (TMFN. 10/60), ugyanis ennél az adathoz megjegyzésként ez olvasható: „Itt ered a *Nagy-árok*.” A következő adat maga a *Nagy-árok* (TMFN. 10/61). Amint átér Sárszentlőrinc területére, ott már nem *Nagy-árok*, hanem *Ér* néven ismerik: „*Kendőr-vőgy* (*Kenderföld*) Közepén folyik az *Ér*.” (TMFN. 38/134); *Kendőr-vőgyi-ér* (TMFN. 38/135).

A *Laposi-árok* névhez kapcsolódóan megemlítem a TMFN. néhány értelmezését: *lapos* ’a környezeténél alacsonyabb terület’, *lapály* ’vizenyős, lapos terület’, *lapályos* ’vizenyős, lapos terület’ (TMFN. 43). Ezért a *Laposi-árok* ~ *Ér* kettős néven említett árok ideális jelöltnek mondható az *eri itu* szerepére. Az

itató feltételezett helyét az árok vonalának az Uzd felől érkező úttal való találkozásánál (TMFN. 38/241) jelöltem ki, nem messzire a mai Sió-csatornától.

d) Koordinátái: 46°36'60"N — 18°36'25"E. Tengersizint feletti magasság 93 m.

e) Ezzel az azonosítással a *eri itu* jelentése: 'az Ér nevű patakon lévő itatóhely'. A lokalizáció alapján az összetétel előtagja tulajdonnévnek tekinthető.

Tisztázandó még a szóvégi *-i* funkciója: vajon tövéghangzó-*e*, helynévképző-*e* avagy melléknévképző? A probléma vizsgálata különleges körültekintést kíván, elsősorban, mivel lényeges kérdés, hogy az *-i*-t (a *-di* ~ *-ti* helynévképzőtől függetlenül) tudjuk-e helynévképzői vagy melléknévképzői funkcióban adatolni e korai nyelvemlékünkben, valamint azért is, mivel BENKŐ LORÁND — igaz, csak egy mellékes megjegyzésében —, az *eri* szóvégi *-i*-jét véghangzónak mondta (1980: 156).

Először vizsgáljuk meg, mennyire támasztható alá HOFFMANN ISTVÁN megjegyzése, miszerint „az *eri* tökéletesen beleillik az alapítólevél tövégi magánhangzós formái közé”. Ezzel a nézettel szemben felhozható, hogy a TA. szórványaiban az *e* magánhangzóval írt szavakhoz tipikusan nem *-i*, hanem *-ü* véghangzó járul: *seku*, *kereku* (és esetlegesen *feheru*), továbbá az *r* végkonsonánssal rendelkező szavak esetében is *u* ~ *ü* a véghangzó: (*u*)*uaru* (és esetlegesen *feheru*). Tehát valójában nem mondható egészen bizonyosnak, hogy az *eri* példája „tökéletesen beleillik” a többi közé.

A TA. birtokleírásaiban összesen tizennégy *-i* végű nemlatin szó található, beleszámítva ezek közé a *holmodi-a* birtokos személyjeles előfordulást is. Közöttük a *fidemsi*, az *asauuagi* és az *ecli* jelentésüket illetően problematikusak, ezért a szóvégi *i* funkciójáról ezekben az esetekben egyelőre nem lehet érdemben nyilatkozni. Az *ecli* esetében mind SZENTGYÖRGYI RUDOLF, mind jómagam íráshibát tételezünk fel; SZENTGYÖRGYI szerint a szkriptor „a korábban rövidítve írt *eq(ui)* szót olvashatta és írhatta *ecli*-nek” (2009b: 218), én az *ecclesiae* rövidített „*ecclē*” alakjának téves lejegyzésének tartom (HOLLER 2010: 75).

A fennmaradó tizenegy szórvány közül kilenc esetében a *-di* ~ *-ti* helynévképzőt látjuk. Legtöbbször tulajdonnevet jelölő szavakban, így tó, halastó, falu és terület neveként: *lacus segisti*, *piscina opoudi*, valamint *lopdī*, *villa fotudi*, *locus huluoodi* (kétszer). Három további esetben köznevekhez járul, de állásponthoz szerint ekkor is helynévképzői funkcióban: *holmodi* (kétszer) és *cuesti*. Ez utóbbiakra az 5.4. alfejezetben még visszatérek.

Összesen csak két eset maradt: az *eleuui humuk* és az *eri itu*; mindkettő két szóból álló kifejezés, melyek első eleme végződik *-i*-re. Tehát a kérdés úgy fogalmazható át, hogy a *-di* ~ *-ti* helynévképzőn kívül egyáltalán találunk-e „igazi” *-i* tövéghangzót az oklevél adatai között.

Itt nincs helyem arra, hogy az *eleuui* kérdéseit részletesen tárgyaljam. Csak megjegyzem, hogy a TA. *eleuui*-je és a HB. *eleve*-je szorosan összefüggnek. Ez

utóbbival kapcsolatos problémák alapos elemzését olvashatjuk BENKŐ LORÁND tollából (1980: 292–6), aki a Halotti Beszéd általa adott B) jelű értelmezésében a szónak az elsőként feltett 'kezdetben' és másodikként adott 'elsőként' határozószói jelentése után harmadik helyre teszi a MÉSZÖLY GEDEON által feltételezett 'első' sorszámjelzői jelentést (i. m. 56, 296).

A TA. *eleuui* szaváról SZAMOTA ISTVÁN értelmezése: „*Eleuui* = *elevi*, azaz *elői*.” (1895: 133). A szóvégi *-i*-ről pedig: „Az *-i* melléknévképző egyszer fordul elő: *eleuui elevi* : azaz *elői*” (1895: 151). Amint fentebb, az a) pontban említettem, SZAMOTA nem tudhatta, hogy a *sar feu* és az *eri itu* két független határpont.

BÁRCZI is az általa valószínűbbnek tartott alaktani magyarázatában ezt mondja: „az *eleuui* (~ *elevi*) eredetileg határozó, s ebből vált melléknévvé”. Gondolatmenete folytatásában, azzal a lehetőséggel kapcsolatban, hogy „az *eleuui -i*-je szóvégi sorvadó (...) magánhangzó volna”, rámutat arra, hogy „erre azonban *v* után egyetlen biztos példánk sincsen” (1951: 50). HOFFMANN ISTVÁN is jelzői szerepben lévőnek mondja az *eleuui*-t (2010: 191).

Már e rövid áttekintés alapján is gyanítható, hogy az *eleuui*-ben aligha tövéghangzó az *-i*, sokkal inkább a SZAMOTA által explicite megfogalmazott melléknévképzőt sejtethetjük benne.

A fentiek szerint nemcsak az *e* magánhangzós, valamint az *r* végkonsonán-sos esetekben, hanem — kivéve a *-di* ~ *-ti* helynévképző eseteit — általában véve egyetlen biztos *-i* tövéghangzót sem tudtunk kimutatni az oklevélben. Ezért a tövéghangzóra vonatkozó elgondolást az *eri* esetében kétségesnek kell tekintenünk.

Az *-i* melléknévképző és az *-i* helynévképző azonos gyökerű, az általánosan elfogadott nézet szerint mindkettő az *-é* birtokjelből alakult ki (SÁROSI 2005²: 145, RÁCZ A. 2005: 181–2). Részben ennek tudható be, hogy D. BARTHA KATALIN a „nomen possessi képző” fejezetcím alatt együtt tárgyalja mindkettőt (1958: 121–2). Ennek másik okát abban látom, hogy BÁRCZI GÉZA lényegében ignorálja az *-i* denominális nomenképzőt a TA.-val foglalkozó munkájában. Az *-i* „kicsinyítő képző”-t említi másfél sorban az *Ernei* név kapcsán, s itt utal az *-a*, *-e* képzőre (1951: 151). Ez utóbbival ugyan három oldalon át foglalkozik, de éppen csak pár szóval említi az *-i* nomen possessi képzőt, mint például: „régii adatainkban (...) néha nem könnyű eldönteni, mikor van kicsinyítő képző és mikor nomen possessi *-i* képző” (1951: 141–4).

Az együttes tárgyalás további okát a terminológia kialakulatlanságában kereshetjük, nevezetesen, hogy az *-i* helynévképzői funkcióját korábban nem különítették el a melléknévképzőitől. Erre utaló példának tartom, hogy az éppen etimologizáló kedvében lévő Anonymus által leírt *Scerii* = Szeri helynevet (SRH. 1: 83/19. sor) PAIS DEZSŐ magyarázata „*szerből* alkotott *-i* képzős melléknév”-nek mondja (1926: 141, SRH. 1: 83, 4. j.). Mind Anonymusnak ez a helyneve, mind a D. BARTHA KATALIN által a nomen possessi képző első előfordulásaként

említett, a fehérvári keresztesek 1193. évi oklevelében előforduló *Kereki* (*Quereki*, *Querequi*) adat nyilván helynévképzőt tartalmaz.

Nézetem szerint ugyancsak a helynévképző funkciójában látjuk az *-i*-t a korábban a 4.1. alfejezetben már idézett Képes Krónika részletben, a *Kestelci* helynév esetében. Noha a Képes Krónika legkorábbi kézírata 1365 körüli, de az a hosszú eseményfolyamat elbeszélő részlet, amelyben a *Kestelci* helynév felbukkan (SRH. 1: 380/5. sor), a leírás élmény- és életszerűsége miatt valószínűleg egy aktív résztvevő, esetleg egy szemtanú, de legalábbis egy jólinformált bennfentes személy beszámolójának tartható, s ez a történeteknek egy korabeli, még az 1070-es években készült leírását valószínűsíti, amely másolatok során őrződött meg a Képes Krónika szövegében. Ezért ezt a *Kestelci* adatot az *-i* helynévképző igen korai, pontosan 1073-ból való (1073/1358/1365 k.) jelentkezésének tartom.

Kérdésünk, tekinthető-e helynévképzőnek az *eri -i*-je? Ami ezt a lehetőséget illeti, amennyiben egy *ér* melletti település nevét jelölné az *eri* — példának okáért ha a határpont **eri uasara kuta* megfogalmazású lenne —, akkor az *er* és az *eri* közötti viszony alapján joggal lenne felvethető, hogy az *eri* szóvégi *-i*-je helynévképző (lásd TÓTH V. 2001: 188–9, RÁCZ A. 2005: 183, 2007: 91). De nagy valószínűséggel kimondható, hogy itt nem egy *Éri* nevű településen lévő itatóról lehet szó, hanem az *eri* bizonyára egy vízfolyásra vonatkozik.

Amennyiben ismert lenne a pataknévnek *Éri* alakja — amint a Sárvíz túlsó, keleti partján, a Tengelic területén eredő, majd Kajdacs területén a Sárvízbe torkolló patak az *Éri* névvel bír (TMFN. 87/198, 41/99) —, felvetődhetne egy kétlépéses névkeletkezési folyamat, amely során először az *ér* melletti valamilyen objektum, pl. malom kapta volna az *Éri-malom* nevet, majd innen válhatott volna a vízfolyás neve is *Éri*-vé. Mivel a lokalizáció szerinti vízfolyás az *Ér* névvel rendelkezik, ezért itt ilyen feltételezés nem indokolt.

Mielőtt a melléknévképző esetét megvizsgálom, szeretném hangsúlyozni, hogy nem kíván különösebb indoklást annak bizonyítása, hogy latin nyelvű oklevelekben vagy történeti beszámolóknak szinte kizárólag a helynevekben jelentkező *-i* képzőre várhatunk adatokat, és alig remélhető, hogy *-i* melléknévképzős magyar szavakkal latin szövegben találkozunk; csak magyar nyelvű szövegekben várhatunk erre példákat.

S valóban, már korai szövegemlékeinkben is találkozunk *-i* végű melléknévekkel (HB.: *munhi* 'mennyei'; KTSz.: [*ke*]rali 'királyi'), s legkorábbi kódexünkben mintegy harminc *-i* képzővel alkotott melléknév található (JAKAB 2002: 419). Ezért sem kronológiai, sem jelentéstani okból nem látom akadályát annak, hogy az *eri itu* kifejezést 'az *Ér* nevű pataknál lévő itatóhely' jelentést tömör formában megfogalmazó jelzős szerkezetnek tekintsük, melynek első tagja tehát *-i* képzős melléknév: 'Ér-i itató'.

Hasonlóképpen jelzős szerkezet az *eleuui humuk* is, és — nélkülözve az *eleuui* részletes elemzését — az itteni *-i* is bizonyára melléknévképző, SZAMOTA álláspontjának megfelelően. Így egyszerre két példát láthatunk, melyek okleveleinkben az *-i* melléknévképzői szerepét adatozzák.

5.3. *ohut cuta*

a) A kifejezés jelentését illetően — ERDÉLYI LÁSZLÓT kivéve — teljes egyetértés állapítható meg a nyelvtörténészek körében. SZAMOTA *ohut cutarea* értelmét így adta meg: 'ó-út kútjára' (1895: 140), BÁRCZI GÉZA pedig 'ó út kútjáig' (1951: 36). A SZAMOTA által megadott okleveles adatok közül az 1479. évi *ovth* s az 1542-ből való *Ohwht* esetében a 'régii út' jelentést a szövegkörnyezet teljesen egyértelművé teszi, s a kutatók e két adatot azóta többször idézték.

Kivéteklént csupán a nem nyelvtörténész ERDÉLYI LÁSZLÓ említhető, aki a „*Hahot-kútja*” értelmezést adta, s a PRT. 10. kötetének névmutatójában kérdőjellel megemlítette a *Hahot-kútja* mellett az *Ahot-kútja* lehetőséget is; nyilván mindkét esetben az előtag személynév lenne (PRT. 10: 421; a névmutatóban 863, 889).

HOFFMANN ISTVÁN szerint „ahhoz nemigen férhet kétség, hogy az *ohut* nevet az *ó* 'régii' melléknév és az *út* összetételének tarthatjuk”, s értelme az 'Ó útnál / út mellett lévő kút' (2010: 140). Erre okleveles adatok szolgáltatják az alapot: említi a hamis pécsváradi oklevélbeli *Owvt ~ Ou utu ~ Owut* előfordulásokat, valamint 1479-ből az *ovth* s 1542-ből az *Ohwth* adatokat is.

HOFFMANN megemlíti, hogy az oklevélben „ez az egyetlen olyan szó, amely véghangzós és véghangzó nélküli formában egyaránt szerepel”, de BÁRCZIRA hivatkozva ezt nem tartja különösebben meglepőnek, mivel ez a jelenség „pon-tosan beleillik abba az állapotba, amelyet a Tihanyi alapítólevél nyelvi anyaga e tekintetben mutat” (2010: 140). HOFFMANN ERDÉLYI LÁSZLÓ vélekedésére nem utal, s még elvi lehetőség szintjén sem veti fel az *ohut* személynévi vagy területnévi értelmezésének a gondolatát, noha más esetekben a szóba jöhető lehetőségek mindegyikét számba szokta venni. Annak ellenére sem, hogy megállapítja: „A *kút* a régi névanyagban jelölt birtokos jelzős szerkezetben főleg személynévi előtaggal áll ugyan: 1267/1380: *Chabakuta*, 1258/1259: *Julakuta* (...), de előfordul helynévi főtagok mellett is: 1321: *Gurthanuskutha* (...), 1341: *Egruskuta*, 1240: *Nyrkutha* (...), s bár a régiségből olyan példát nem tudok idézni, amelyben az előtagként álló helynév kétrészes lenne, az ilyen névszerkezetek meglétének elvileg semmiféle akadályát nem látom” (i. m. 140). Ami az út lokalizálását illeti, ezt írja: „*ohut* csakis az a Duna menti nagy út lehetett, amelyet a Római Birodalom limesútjaként építettek meg” (2006: 59, 2010: 141). SZENTGYÖRGYI RUDOLF azonos következtetést fogalmazott meg: „az *ohut* azonosítását nem tudom másként elképzelni, mint a limesút észak-tolnai szakasza” (2007: 33–7, 41–2, 2010: 113).

b) Az *ohut cuta* egy jelölt birtokos jelzős szerkezet, s ahhoz nem fér kétség, hogy a határpont egy kút helyével azonos. De véleményem szerint nem világos, hogy minek vagy kinek a kútjáról van szó. Azt a legkevésbé sem érezném problémának, hogy az *ohut* kétrészes helynév lenne. Az mindenesetre szokatlan, hogy a szerkezet birtokos tagja sem nem személynév, sem nem területnév lenne, de ilyenre mutat példát az oklevelünk: *mortis uuasara kuta*.

Határozottan meglepőnek tartom ellenben, hogy az *út* szavunk a *hodu utu* esetében tövéghangzós formát mutat, s amennyiben az *ohut* utótagja valóban az 'út' lenne, akkor ez volna az oklevél egyetlen olyan szava, amely egyszer tövéghangzóval, egyszer pedig anélkül fordulna elő. Éspedig éppen egymás utáni sorokban: az *ohut* a szöveg 30. sorában, az *utu* a 31. sorában olvasható!

További nehézségnek érzem, hogy teljesen önmagában állna a γ veláris zöngés spiránst reprezentáló *h*-val írt *oh* a 16. századnál korábbi 'ó' jelentésű adataink között. Ugyanis minden, általam megvizsgált forrás (pl. OklSz., DHA., KMHsz.) minden adatában az *ó* szavunk a 15. század végéig vagy az *-u*, *-v* vagy *-w* karakterrel összekapcsolva, vagy az egybetűs *o* lejegyzésben jelentkezik. Hasonlóképpen, az *ó*-val szoros jelentéstani kapcsolatban álló *avas* szavunknak a 13. századtól kezdve jelentkező adatai *Ovos*, *Ows*, *Owas* alakúak (vö. TESz. *avas*¹); a Müncheneri-kódex mind a tizenhárom 'vetus' jelentésű *ó* adatában a szótó mássalhangzó nélküli (NYÍRI 1993: 270).

Az egyetlen eset, amely a fentiekől eltérőnek tűnhet, egy Bars vármegyében jelentkező helynév, amelyet GYÖRFFY GYÖRGY az *Óvár* (*Olvár*) kettős névalakkal ír le — vagyis az *Óvár* névformát rekonstruálja —, annak ellenére, hogy két, 13. századi okleveles említésében 1239: *Oluar*, illetve 1292: *Olwar* olvasható (Gy. 1: 466). A KMHsz. azonban — nagyon helyesen — nem *Óvár*, hanem *Olvár* alakban említi e települést (KMHsz. 1: 207). Ennek alapján ez az 1239. évi adat véleményem szerint indokolatlanul szerepel mind a TESz., mind az EWUng. *ó* szócikkében. Sőt, a szintén mindkét etimológiai szótárunkban az *ó* alatt említett 1211: *Fuentuhout* hn. (PRT. 10: 510) adat idetartozása is kétséges.

A *h*-val összekapcsolt *oh* 'régí' szavunk csak a 16. és 17. századi adatokban jelentkezik (OklSz. *ó* szócikkében az 1542., 1597. és 1638. évi adatok, az *ó-bor* szócikkben az 1597. és 1638. évi adatok). A Nyelvtörténeti Szótár legkorábbi *h*-s adatai a Jordánszky-kódexből (1519) és az Érdy-kódexből (1527) valók (NySz. 2: 1091), jelezve a helyesírási szokások megváltozását.

A fenti három, különböző jellegű nehézség miatt véleményem szerint kérdéses, hogy az *ohut* az *ó* 'régí' jelentésű melléknév és az *út* összetétele lenne.

Az *ó* szavunk legrégebbi előfordulásait az 1015-re datált, SZENTPÉTERY IMRE szerint az 1220-as években (1938: 139), GYÖRFFY szerint 1228 előtt (DHA. 72) hamisított pécsváradi alapítólevélben találjuk az *Aruk et Owvt* kifejezésben (DHA. 74/15. sor, 16. sor). Megjegyzem, hogy a HOFFMANN ISTVÁN által említett *Ou utu* csupán GYÖRFFY konjektúrája egy fenn nem maradt 15. század eleji

oklevélre vonatkozóan (DHA. 74/44. sor). Nem sokkal későbbi egyébként az *avas* legkorábbi adata: 1236: *Owos* (TESz. 1: 201). Biztosan 1285 előtről való *Óbudá*-nak a Kismartoni-kódexbeli *Oubuda* (SRH. 1: 156/12. sor), s a Képes Krónikában feljegyzett *Ovbuda* neve (SRH. 1: 269/1. sor).

c) Ezért azt tartottam helyénvalónak, hogy meghatározom az előző és a következő határpontot a terepviszonyok figyelembevételével célszerűen összekötő határvonal menetét. Ennek nyomvonala a a Sárszentlőrincről Simontornya felé vezető út mentén tűnt logikusnak. Ezután e hipotetikus határvonal közelében, az előző és a következő határpont között nagyjából egyforma távolságra kerestem egy *kút* adatot a helynévgyűjteményben, s a választásom a Sárszentlőrinc településhez tartozó *Hajlási-kút*-ra esett (TMFN. 38/145). Ehhez tartozó további helynevek a következők: *Hajlási düllőút* (TMFN. 38/143), *Hajlás* „A Sió melletti rét itt behajlik a szántóterületbe” (TMFN. 38/144).

d) Koordinátái: 46°38'46"N — 18°36'26"E. Tengerszint feletti magasság: 100 m.

e) Azt leszögezhetjük, hogy amennyiben az *ohut* valóban egy útra utal, akkor ez a Sárszentlőrincről Simontornyára vezető út lehet, vagyis biztosan nem azonos a rómaiak által a Duna mellett kiépített limeszút észak-tolnai szakaszával.

Kérdés, hogy mi rejtőzhet az *ohut* mögött, ha nem egy 'ó út'?

Először is szeretném megvilágítani ERDÉLYI LÁSZLÓ motivációját arra vonatkozóan, hogy miért éppen *Hahót* (illetve *Ahot*) nevű személyek kútjaként értelmezte *ohut cuta*-t.

Anonymusnál olvassuk egy *Huhot* nevű kumán katona nevét (SRH. 1: 70/15. sor) PAIS fordításában: „Innen pedig a Túr folyó mentén a Tiszához értek s a Dorogma-révnél átkeltek rajta. Ott még egy *Ohat* nevű kún katonának Árpád vezér jóváhagyásával nagy földet szereztek, melyet ivadékaik mostanáig birtokolnak.” (PAIS 1926: 59–60). A jegyzetekből az is kiderül, miért írt a fordításban PAIS DEZSŐ *Huhot* helyett *Ohat*-ot: „Ma *Ohat* a Tisza balpartján Egyek mellett Hajdú megyében.” (PAIS 1926: 129). PAIS tehát a meglévő *Ohat* helynév alapján, egyrészt az *u > o*, *o > a* nyíltabbá válást tételezte fel — teljes joggal, másrészt a szóeleji *h* szabad váltakozását. Ez utóbbi jelenség jól ismert (TÓTH V. 2007: 325, HOLLER 2009: 188–9), s nagyon valószínűen még a TA.-ban is van erre példa. Ugyanis az oklevél 39. sorában van *harmu ferteu*, valamint *armu hig*, és noha az *armu* előtt pergamenhiány van, de feltehetően közvetlenül az *a* előtt szóköz volt, s nem állt ott *h* betű.

Tehát pontosan e két jelenség, a vokálisok nyíltabbá válási tendenciájának és a szóeleji *h* váltakozásának felismerése áll amögött, amiért ERDÉLYI LÁSZLÓ a TA.-beli *ohut cuta* értelmezésére a *Hahot*-kútja vagy az *Ahot*-kútja alakokat adta meg.

Másodsorban a „hinc *ohut cutarea*” részlettel kapcsolatban szeretnék emlékeztetni az 1086. évi bakonybéli oklevél határleírására, ahol az „inde fertur *ad*

puteum tuhut” részlet olvasható (HOLLER 2009: 28). Figyelemre méltó a szerkezeti és hangalaki hasonlóság. A bakonybéli oklevélben kétszer jelentkezik a *Tuhut*, egyszer a *Tugut* névalak (DHA. 250/42–44. sor), ami nézetem szerint a név közepén a veláris zöngés spiráns jelenlétére utal.

S utalnék arra, hogy az „Árpád-kori személynévtár”-ban találunk *Tocut*, valamint *Ochud* személyneveket (ÁSz. 759, 592), és az 1211-es tihanyi összeírásban egy *Hogut* nevű személy is felbukkan (ÁSz. 389, PRT. 10: 512), így elképzelhető egy *Ohut* személy-, vagy helynév létezése is.

Annak eldöntéséhez (vagy legalábbis valószínűsítéséhez), hogy az *ohut* [*oyut*] megfeleltethető-e az ’ó út’ jelentésű összetételnek vagy sem, finnugrisztikai vizsgálatok vihetnek közelebb. Ugyanis a kérdés szorosan összefügg az *ó ~ avas ~ avul* szócsalád kialakulásának kérdésével, s ennek kapcsán azzal a problémával, hogy vajon az *agg* és az *ó* szócsaládjai közös eredetűek-e. A két szócsalád összefüggését 1917-ben SZINNYEI JÓZSEF éppen a TA. *ohut* adatára alapozva vette fel (1917: 65). A két szócsalád közös eredetének lehetőségét etimológiai szótáraink egyre csökkenő valószínűséggel bár, de lehetőségként mindmáig számon tartják. A rokonnyelvi adatok vizsgálata alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a közös eredet feltételezése nem indokolt. Érveimet egy különálló dolgozatban fejtem ki.

5.4. *holmodi*

a) SZAMOTA megállapítása szerint a *holmodi* jelentése ’halom’, a szóban a *-d* helynévképző van, az *i* pedig „ügynevezett szóvégi kihangzó” (1895: 136, 147).

BÁRCZI GÉZA szerint a *-d* kicsinyítő képző, s a *holmodi* ’halmocská’-t jelent (1951: 37). HOFFMANN ISTVÁN némi kritikai éllel jogosan jegyzi meg, hogy „Annak ellenére, hogy BÁRCZI a *-d* képzőnek »szétfolyó ősi jelentésében« megkülönbözteti kicsinyítő és becéző funkcióját, valamivel való ellátottság jelentését, valamint személy- és helynévképző szerepét (i. m. 148–9), mégsem szól arról, hogy milyen érvek alapján tekinti a *holmodi*-t kicsinyítő képzős formának.” (2010: 143–4).

HOFFMANN ISTVÁN elemzésében az alábbi bátor megállapítást fogalmazza meg: „nemcsak a *halom*-nak, de egyetlen más földrajzi köznévnél sem ismerem sem a közvetlen forrásokból, sem a szakirodalomból olyan tényleges közszoói előfordulását, amelyben a *-d* vitathatatlanul kicsinyítő képzői szerepet töltene be” (2010: 144). Majd elemezve a *-d* lehetséges helynévképzői funkcióját, végül is az alábbi meglepő következtetésre jut: „Annak ellenére azonban, hogy az alapítólevélbeli *holmodi* kicsinyítő képzős voltát sem közvetlen párhuzamok, sem analóg példák nem támogatják, sőt az adatok sora inkább ellene szólna ennek, BÁRCZI erre vonatkozó felfogásával részben egyetérthetünk.” (i. m. 144). Végül ezt mondja: „Esetleg megkockáztatható az a föltevés is, hogy (...) *holmodi* — megengedve a ’kisebb domb’ jelentést is — esetleg nem természetes alakulatot jelölt, hanem olyan földhányást, amellyel határpontokat szoktak kitűzni.” (i. m. 145).

b) A magam részéről bizonyosnak tartom, hogy a *mortis* birtok leírásában kétszer olvasható *holmodi*, illetve a továbbiakban előforduló *luazu holma*, illetve *serne holma* határobjektumok mindegyike valamilyen kiemelkedést, 'halmot' jelent, de a különböző alakok használata nem véletlen: minőségi eltérés kell, hogy legyen a *holm* és a *holmod(i)* között.

BÁRCZI a *-d* képzőről szólva mondandójának elején a *-di (-dí)*-t kicsinyítőbecéző, a *-du*-t nagyító vagy valamivel való ellátottságot jelentő képzőnek mondja (1951: 148). Ez utóbbihoz a *zadu* szórványt említi példaként. Ez a megkülönböztetés meglepő. A BÁRCZIt követő D. BARTHA KATALIN a közszavakban felbukkanó *-d* képzőről szólva egymás mellett említi a *holmodi* és *zadu* adatokat, s olyképpen fogalmaz, hogy: „Mint kicsinyítő képzőink általában, a *-d* is szolgálhat a nagyítás kifejezésére: 1055: *ziget zadu*” (1958: 103). Álláspontom szerint éppen e nézetnek jól érzékelhető ellentmondásossága mutat rá arra, hogy — osztva HOFFMANN ISTVÁN fent idézett aggályait —, nem indokolt a *holmodi* esetében a *-d* képzőnek sem kicsinyítő, sem nagyító funkciójáról értekezni. A *holm* és a *holmod(i)* közötti különbség megfogalmazásához csak a lokalizálás során nyert információk vihetnek majd közelebb.

c) A *holmodi* azonosításához természetes kiindulási pont, hogy egy halomszerű alakulatot, kiemelkedést keresünk. Azt feltételezem, hogy egy erősen mocsaras területen csak egy jelentősebb magasságú és jelentősebb kiterjedésű domb szolgálhatott megfelelő biztonsággal egy nagyon ritka pontokkal kijelölt határvonal azonosítására. Ebből a szempontból megfelelőnek találtam Pesty Frigyes 1865. évi sárszentlőrinci adatgyűjtésében szereplő Csetényi-dombot. Erről két helyen is szó esik, egyszer „domb”-ként említik, máskor pedig „emelkedettebb, 's meglehetősen kiterjedésű halom”-ként.

A két leírás a következő: „A község határának éjszaki sarkán van az úgy nevezett Csetényi domb, mellyen a nép monda szerint hajdanában Csetényi nevű falu volt, — hogy ezen falu mikor pusztult el, azt nem tudni — de a nagyobb épületek helyei még most is látható.” (PESTY, Tolna 3: 310). Továbbá: „A határnak éjszaki szélén van egy emelkedettebb, 's meglehetősen kiterjedésű halom, melly a' körülötte fekvő rétséggel Cseténynek neveztetik. Ezen területen szohagyomány szerint egy ráz falu volt melly hihető a kurutz név alatt esmeretes hartzosok által pusztított el. A templommal és több épületeiknek helyei még most is felismérhető, 's alítolag több pintze formájú gödrök és nagyobb szerű kiboltozott helyek fedeztettek itt már fel, 's újra bétemetettek.” (PESTY, Tolna 3: 311).

A megyei helynévtárban *Csetény*, *Csetény-domb* név alatt található meg (TMFN. 38/110).

d) Koordinátái: 46°40'26"N — 18°36'47"E. Tengerszint feletti magasság: 112 m.

e) A lokalizációnk szerint *holmodi* mintegy 10–15 méterrel fekszik magasabban a Sárvíz körüli területeknél. A *holm* és a *holmodi* közötti méretbeli vagy jellegbeli különbség meghatározását majd az összes érintett birtok, illetve határpont lokalizációja után, ezek alapján kísérelhetjük meg.

A *-d* toldalékot SZAMOTA helynévképzőnek mondta. Amint az 5.2. alfejezetben láttuk, a TA.-ban — a *holmodia*-t is figyelembe véve — összesen kilencszer fordul elő a *-di* ~ *-ti* képző. Ezek között hat esetben tulajdonnevet képez: *hul-uoodi* (kétszer), *fortudi*, *opoudi*, *lopdí* és *segisti* esetében. Két további szóban jelentkezik még, ezek a *holmodi* (kétszer) és a *cuesti*. Ezek szerkezete világos, a *holm*- 'halom' és a *cues*- 'köves' köznevekhez kapcsolódik a képző. Noha ezek érezhetően nem tulajdonevek, de itt is helynévképzőnek kell tekintenünk a *-di* ~ *-ti* toldalékot, s az illető helyek vagy kiemelkedőbb méretük, vagy kiemelkedőbb szerepük alapján „érdemelték ki” e helynévképzős megnevezést. Alkalmasint ez a toldalék a tulajdonnévvé válás első lépcsőjét jelenti, noha a helynév bizonyára gyakran nem érte el a teljes tulajdonnévi státust.

Egyes esetekben viszont bekövetkezett a tulajdonnévvé válás, s erre utalnak a *cuesti* esetében a *Kövesdi* és *Kövesd* településnevek; de az is előfordult, hogy a képző nélküli alak vált tulajdonnévvé (KMHsz. 1: 166). Hasonlót tapasztalhatunk a *holm* — *holmodi* esetében: mind a képző nélküli, mind a képzett helynévből válhat településnév (KMHsz. 1: 121). Az is előfordulhat, hogy a helynévképzős *Holmodi* elvesztve szóvégi vokálisát a *Holmod* (1206, [1230]/1231: *Holmod*, Gy. 1: 237–8) vagy a palatalizálódott *Halmágy* alakban marad fenn (1390: *Halma*, Cs. 1: 732).

5.5. *gnir* uege *holmodia*

a) SZAMOTA a *gnir*-nek 'nyír(fa)' jelentését állapítja meg, s külön utal rá, hogy az *ny* hang *gn*-nel van jelölve (1895: 140, 146). A *uege* alapszavának jelentése 'vég', s a szóban az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag van: *uege* 'vége' (1895: 144, 149). S amint az 5.4. alfejezetben már megadtuk, a *holmodi* jelentése 'halom', a szóban a *-d* helynévképző van, az *i* „szóvégi kihangzó”, s a végén egyes szám 3. személyű birtokos személyrag: *halmodia* 'halmodi-ja' (1895: 136, 147, 148).

BÁRCZI GÉZA szerint a kifejezés jelentése kétféle lehet: 'a mocsár (vagy nyírfaerdő?) vége halmocskája'. BÁRCZI szerint „a nyírnek ugyanis ma is, a régiségben is (helynevekben) van mocsár jelentése” (1951: 37). Hozzáteszi még, hogy „tekintve azt, hogy a Sárvíz közelében vagyunk, a 'mocsár' jelentés nyomul előtérbe; a mocsár végén lévő halmocskák ez esetben természetesen a mocsáron kívül esnek”. Ezután a kétféle jelentéssel foglalkozik, s a 'mocsár' jelentésével kapcsolatban megjegyzi, hogy az „alkalmasint az ugyancsak 'mocsár' jelentésű *nyár* szónak az alakváltozata” (1951: 38).

BÁRCZI GÉZA preferenciáját a 'mocsár' jelentés irányában így kommentálja HOFFMANN ISTVÁN: „Ezt az érvelést akár el is fogadhatjuk, de ugyanilyen érvé-

nyes lehetne egy másik felfogás hasonló »igazolása« is.” (2010: 147). Megállapítja, hogy „teljes bizonyossággal a ’mocsár’ jelentés alá sorolható példákat sem a mai nyelvből, sem a régiségből — legalábbis az ómagyar korból — nem ismerünk.” (i. m. 144). Fontos észrevétele: „A *sár* ’mocsár’ elem megléte a kérdéses területen névtani szempontból sem szól feltétlenül a szinonim jelentésű *nyír* használata mellett — hacsak valamiféle jelentéskülönbség nem lehetett közöttük —, de a szó ’mocsár’ jelentésének adatolhatatlansága (szemben a számos biztosan ’nyírfaerdő’ jelentésű előfordulásával) sem erősíti BÁRCZI feltevését.” (i. m. 147). HOFFMANN konklúziója: „könnyen beláthatjuk: a jelentések megbízható elkülönítésére egy-egy konkrét névben nem sok esélyünk van” (i. m. 147).

b) HOFFMANN egyik megjegyzésére utalva megjegyzem, akár könnyen elképzelhető lehetne, hogy volt jelentéskülönbség a *sár* és a *nyír* között, nevezetesen a *sár*-nak a ’sáros’-hoz, a *nyír*-nek a ’nyirkos’-hoz kapcsolódó jelentése.

Érdeemes felidézni, amit a TESz. a ’mocsár, mocsaras hely’ jelentésű *nyár*¹ szócikkében, valamint a ’mocsár, vizenyős rét’ jelentésű *nyír*³ szócikkében elmond. Ez utóbbi eredetét illetően az egyik lehetőség, hogy a *nyár*¹ főnév alakváltozata, egyben alapszava a *nyirkos* melléknévnek. A másik esetben a jelentésfejlődés a ’nyírfa’ > ’nyírfa hely’ > ’mocsaras hely’ módon, vagy épp a fordított sorrendben történt, de azt is felveti a TESz., hogy e két magyarázat nem is zárja ki egymást.

E sok bizonytalanságra tekintettel, pusztán nyelvészeti megfontolások alapján a lokalizálást megelőzően a kérdés nem látszik eldönthetőnek, de szerencsére a *gnir* jelentésének meghatározása nem is előfeltétele a lokalizálásnak.

c) Tekintettel arra, hogy az 1211. évi összeírás szerint a *Mortus*-ban lakó szolgáltatók közösen művelik a földet *Bychachi* lakóival, s az előző határpontként azonosított *holmodi* körülbelül azonos szélességi körön fekszik, mint a Sárvíz ellentétes oldalán fekvő mai *Bikács* falu, ezért — a *holmodi* előbbieken feltételezett jelentését alapul véve —, egy, a környezetéből kiemelkedő dombot igyekeztem találni a Sárvíz keleti oldalán. Megfelelőnek találtam a Bikács falutól keletre és a ma már közigazgatásilag szintén Bikácshoz tartozó, egykori (Kis)-Tápétól északnyugatra fekvő, 120 m tengerszint feletti magasságú dombot.

Az ezen pont körüli kétszáz-háromszáz méteres körzetben a helynévtárbeli *Bikács* térkép üres: egyetlen helynévi adat sem található ennek közelében (TMFN. 185).

d) Koordinátái: 46°40'35"N — 18°40'37"E. Tengerszint feletti magasság: 120 m.

e) Az 1865-ben készült Pesty Frigyes-féle helynévgyűjteményben a Tolna megyei Tápé leírásánál ezt olvashatjuk: „Hajdan e pusztát Jezsuiták birtoka volt, és bizonyos romok után gyanítható, hogy hajdanában falu lehetett”. Majd a helynevek között: „*Dinnyehegy*, ez egy féldinnye alakú domb, ... *Öreg és kiss nyíres* erdő, sok nyírfa, ... *Nyiresi Dűlő* szántóföld” (PESTY, Tolna 3: 296). A ’nagy’ jelentésű *öreg* használata elég régi elnevezésre utal.

Az 1981-ben megjelent TMFN. mindezekről ezt írja: „Tápé : Puszta Tápé 1865. évi Pesty-féle gyűjtésben jelentős számú földrajzi név található. Ezek felét a mai lakosság már nem ismeri (...). A jelenlegi lakosok Pesty gyűjtéséből a következő neveket nem ismerték: *Dinnyehegy* (...) *Öreg és Kiss nyíres erdő* (...) *Nyiresi dülő*.” (TMFN. 188). Nem vonva kétségbe a gyűjtők igyekezetét, lehetséges, hogy csak az adatközlőként felkért mindössze négy bikácsi személy (TMFN. 188) nem ismerte e helyneveket, s lehet, hogy a németkériek között lettek volna olyanok, akik ismerték volna.

Ezt annak alapján merem feltételezni, mert Tolna megye mai térképe a Bikács keleti határától nyugat felé terjedő területen, a közigazgatásilag Bikácshoz tartozó Kistápétól északkeletre, a Kistápéi Láprét Természetvédelmi Területtől északra éppen a *Nyíres-erdő* helyét jelöli (Tolna-térkép: I-6 mező). A mai *Nyíres-erdő* folytatása keleti irányban a Bikáccsal határos Németkér területén a *Ruzsik-erdő*, melyet a helynévgyűjtemény is közöl (TMFN. 32/170).

Figyelemre méltónak tartom, hogy míg Somogy megyében kétszáznál több a *nyír*- kezdetű helynevek száma (SMFN. 1058-9), Tolna megyében a fent említett és azonosítatlan három tápéi adaton kívül mindössze egyetlenegy további *nyír*- helynevet tartalmaz a gyűjtemény (*Nyírfás*, TMFN. 6/58).

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy az 1865-ben Pesty Frigyes gyűjteményében Tápénál olvasható *Öreg és kiss nyíres erdő* éppen a mai *Nyíres-erdő* területére esett, a *Nyiresi Dülő* pedig annak közelébe.

S azt feltételezem, hogy az 1055. évi „*gnir*” jó eséllyel lehetett nagyjából ugyanitt, s a *nyírerdő* nyugati határát képezhette a fentiekben lokalizált domb. A *nyír* viszonylagos ritkasága ezen a vidéken okkal tehetné alkalmassá ezt az erdőt, s annak a nyugati végén lévő dombot, hogy a *gnir uuege holmodia* egyértelmű határpontot jelentsen.

Felvethető az a kérdés, hogy a 145 évvel ezelőtti *Öreg és kiss nyíres erdő* és a mai *Nyíres-erdő* egybeesése vajon nem pusztán a véletlen műve-e, s ennek a távoli múltba történő visszavetítése nem teljesen megalapozatlan-e. Ennek kiderítése céljából Somogy megye helynévgyűjteményét vettem kézbe, és megszámláltam, hogy a névmutatóban olvasható *nyír*- adatok közül mennyi esik az 1974-ben érvényes közigazgatási beosztás szerint az egyes járások területére. Az eredmény a következő: Fonyódi járás: 27, Siófoki járás: 4, Marcali járás: 49, Kaposvári járás: 84, Csurgói járás: 25, Nagyatádi járás: 48, Barcsi járás: 26. Összesen 263 említés, multiplicitással együtt. A területi adatokat figyelembe véve a járások négy csoportba oszthatók: 1. Nagyon magas előfordulás 60–70 adat/1000 km²: Nagyatádi járás, Marcali járás, Kaposvári járás, 2. Magas előfordulás: 45 adat/1000 km²: Csurgói járás, 3. Közepes előfordulás 30–35 adat/1000 km²: Barcsi járás, Fonyódi járás, 4. Nagyon alacsony előfordulás: 5 adatnál kevesebb/1000 km²: Siófoki járás.

Ezeket az értékeket összevettem a 20. század végi tényleges helyzetettel. A bibircses nyír (*betula pendula*) elterjedését mutató térkép határozott korrelációt mutat a fenti adatokkal (BARTHA–MÁTYÁS 1995: 40). Mivel a helynévi előfordulások nyilván következményei a ténylegesen létező vegetációnak, ezért önmagában ez az eredmény nem volna különösebben meglepő, ha azonos időben készült vizsgálatok eredményeit tartalmaznák. Azonban az erdei fafajtak elterjedésének vizsgálata a 20. század végén történt, a helynévi adatok viszont az 1852 és 1974 közötti időből valók. Ezért tehát érvényesnek tűnik a nyírerdők előfordulásainak közelítő állandósága egy évszázadon keresztül.

A geomorfológiai tényezők, az egymás alatti talajrétegek jellemzői, a talajvíz mennyisége és rétegződése, a mikroklímatis viszonyok hatása és a kapcsolódó talajszinti vegetáció olyan, hosszútávon is csak kevésbé változó tényezőcsoportot jelent, amely összességében meghatározó egy bizonyos fafaj jelenléte szempontjából. A nyír ún. pionír fajta, így kedvező talajú területen a kivágott gertyános-tölgyesek helyén könnyen megjelenik. Erre tekintettel jelentős előfordulási aránya Belső-Somogyban ezzel is magyarázható. De ha a kedvező körülményeket biztosító területen megtelepedett, ott könnyen meg is marad. S mivel Tolna megyében eléggé ritka, ezért tételezhető fel, hogy ahol ma is és 145 évvel ezelőtt is nyírfaedő volt, ugyanott a természeti tényezők állandósága következtében nyírerdő lehetett egy évezreddel korábban is.

A fentiek alapján megalapozottnak mondhatjuk a *gnir*-nek a SZAMOTA ISTVÁN szerinti *nyír(fás)* értelmezését.

5.6. *mortis uasara kuta*

a) SZAMOTA megállapítja, hogy vannak az oklevélben olyan személy- és helynevek, melyeknek a magyar nyelvben semmi értelmük nincs, de azért a hangok fejlődésének szempontjából mégis figyelemre méltók. Ezek között említi *mortis* = *Martos*-t (1895: 145). A *uasara* (egy *u* a szó elején) jelentése 'vásár', hozzá egyes szám 3. személyű birtokos személyrag járul: *uasara* 'vásárja' (1895: 144, 149). A *kuta* tövének jelentése 'kút', hozzá egyes szám 3. személyű birtokos személyrag járul: *cuta* 'kútja' (1895: 138, 149). A kifejezés jelentése tehát 'Martos vásárjának kútja'.

BÁRCZI GÉZA értelmezése: 'Martos vásárterének kútja' (1951: 39).

HOFFMANN ISTVÁN szerint a kifejezés „szemantikai szerkezetét 'Mortis vásárhelye / vásártere' formában írhatjuk le (...), kérdéses azonban, hogy a névben az előtagként álló *mortis* személynévként vagy településnévként értelmezendő-e” (2010: 118).

A lokalizálás tekintetében HOFFMANN fontos észrevételt tesz. „[Bikács] belterületétől délre 6-7 kilométer távolságban, Nagydorog délnyugati határszélén ma egy *Márton szigete* nevű kiterjedt területet találunk, amely a helybeliek szerint »Márton nevű egykori tulajdonosáról« vette nevét, ám hogy ezt a névmagyarázatot milyen korból őrizte meg vagy akár teremtette újra a népi emlékezet,

nehéz megítélni, mivel már a 19. század derekán készült kataszteri térkép is így említi (TMFN 216–7). (...) Nem lehetetlen, hogy ez esetleg azonos azzal a településsel, amelyet CSÁNKI lokalizálás nélkül közöl 1418-ból »poss. Martonzygethe« formában (Cs. 3: 441).» (2010: 114).

b) A lokalizálás tekintetében nem közömbös, hogy a HOFFMANN által megkülönböztetett két lehetséges jelentés — nevezetesen a vásárhely vagy a vásártér — közül melyiket tartjuk valószínűnek. A vásártér egy településnek az a tere, ahol a kereskedelmi tevékenység általában folyik, a „piac”, amely tipikusan a település központjában található. Például a TA. hátoldalán, a veszprémi vásárvám kapcsán említett edényeket, ekevasakat és más vaseszközöket bizonyosan a vásártéren, a város központjában árulták. A vásárhely viszont egy olyan szabad terület, amely elsősorban élőállatok adás-vételére alkalmas, s amely tipikusan a lakott területektől távolabb fekszik.

Mivel a *mortis uasara kuta* egy nagykiterjedésű birtokadomány határpontját jelöli, ezért a magam részéről kizárom egy település közepén lévő, 'piac' jelentésű vásárteret, s a vásárhely értelmezést tartom nagyon valószínűnek.

Egy másik kérdéses momentum HOFFMANN szerint, hogy a *mortis uasara kuta* kifejezésben a *mortis* személynévként vagy településnévként értelmezendő-e. Magam „sem-sem” formában adnék választ erre. Ugyanis a birtokot az oklevél *locus mortis dictus* formában említi, s így a 'mortis-nak nevezett hely' véleményem szerint az egész adományozott területre vonatkozik. Elgondolásom szerint ezért a *mortis uasara* kifejezés nem egy településnek, hanem az egész nagy területnek az egyetlen, de legalábbis a legfontosabb vásárhelyét jelenti, vagyis itt a *mortis* területnév.

Ez egyúttal egy lehetséges magyarázatot ad HOFFMANN ISTVÁN azon felvetésére is, hogy miért hiányzik a Szent László idejére 1389-ben hamisított oklevélben szereplő *Morthonfolua* nevéből a *vásár* utótag. Arra gondolok ugyanis, hogy a *mortis uasara kuta* határpont létéből még nem következik egy *Morthonvásár* településnév egykori megléte, amennyiben *mortis uasara* egy terület vásárhelyét jelentette.

c) Annak ellenére, hogy a vásárhely kútja a birtoktest határpontját képezi, mégis azt feltételezem, hogy ez nem egy teljesen periférikus részen helyezkedhetett el. A vásárhelyet olyan területen keresném, amely távolabb esik a sárfolyam közelében lévő még mocsaras részekről, de nincs túl nagy magasságban sem; olyan, elég nagy kiterjedésű, nem túl meredek hely, ahová le lehet hajtani az eladásra szánt állatokat, a csordát vagy a gulyát. S természetesen egy ilyen célt szolgáló területen az elemi infrastruktúra részét kell, hogy képezze egy kút is.

Márton szigete által motiválva ezt a vásárhelyet s annak kútját a mai Nagydorog település közelében, az esetleges árvizektől védett magasságú helyen kerestem. Ennek megfelelő területnek tartom a Nagydorog központjától délre, a mai 63-as főút mellett, attól keletre jelölt *Gujalegelő : Csordakut* (TMFN.

39/259), valamint *Csordakut* (TMFN. 39/273) megnevezésű kutakat. E két kutat a térkép egymástól mintegy 100–200 m-re jelöli, de akár az is elképzelhető a részleges névazonosság alapján, hogy egy objektum valójában. De természetesen lehet, hogy valóban két kút helyezkedik el ezen a nagyobb területen, amely véleményem szerint alkalmas lehetett az állatvásárok számára több mint 950 évvel ezelőtt.

d) Koordinátái: 46°37'25"N — 18°39'59"E. Tengerszint feletti magasság: 111 m.

e) Tehát a *mortis uuasara kuta* jelentése: 'a *mortis* nevű terület vásárhelyének kútja'.

5.7. *nogu azah fehe*

a) SZAMOTA a kifejezést alkotó szavakról a *nogu* 'nagy', *azah* 'aszó', *fehe* 'fő' jelentést állapítja meg (1895: 140, 132, 135). A *nogu* végén az *u* „szóvégi kihangzó”, az *azah* 'aszó'-ban az *-ó* igenévképző, a *fehe* 'feje' esetében egyes szám 3. személyű birtokos személyrag jelenlétét állapítja meg (1895: 147, 151, 148). Megadja a *nogu azah feherea* kifejezés jelentését is: 'nagy aszó fejére' (1895: 146).

BÁRCZI szerint a kifejezés jelentése 'A nagy aszó feje (= kezdete)' (1951: 39).

HOFFMANN ISTVÁN szerint: „E helynév szerkezetének értelmezésében a *Nagy-aszó* + *feje* mellett elvileg szóba jöhetne egy másik interpretáció is: a *Nagy* + *Aszó feje* tagolást támogathatná, hogy *Aszófő* típusú helyneveket ismerünk a régebbi és az újabb időkből is (...), ám e feltevés talán mégis kevésbé valószínű, mivel a legkorábbi neveink körében nem tudunk olyanokról, amelyekben kétrészes helynevek további, jelzői értékű, differenciáló szerepű névrésszel lennének összekapcsolva.” (2010: 141). Ezután felveti, hogy „a szerkezetnek 'a Nagy-aszó nevű patak forrása' értelmezését adhatnánk. Mivel azonban a régiségből több *aszó* + *fő* ~ *feje* típusú összetételt is ismerünk (...), s ezek mindig völgyeket jelölnek, e konkrét adatok alapján inkább arra gondolhatunk, hogy (...) nagyobb valószínűséggel 'a Nagy-aszó nevű völgy feje / valamely része' értelmű lehet”. S végül az *aszó*val kapcsolatban megjegyzi, hogy míg „Somogy megye mai helynévanyagában csaknem félszáz névben előfordul ez a lexéma (SMFN 844), addig Tolnában csupán egyetlen adat képviseli (TMFN 70)” (2010: 143).

b) A 'Nagy + Aszó feje' értelmezést valószínűtlennek tartom. S nem érzem megalapozottnak a 'a Nagy-aszó nevű völgy valamely része' értelmezést sem, amennyiben ez a bizonyos rész nem éppen a völgy kezdete, vagyis 'feje'. Elvileg mind a 'patak forrása', mind a 'völgy feje/kezdete' jelentést lehetségesnek tartom, sőt az *aszó* 'időszakos vízfolyás' alapjelentése indukálja, hogy a két opció éppenséggel az évszaktól, vagy a szárazabb, illetve csapadékosabb időszakoktól függően váltakozva lehet érvényes. Természetesen egy bizonyos területen

a növényzet változása vagy az erdőgazdálkodási tevékenység is véglegesen kiszáríthat időszakos vízfolyásokat.

c) HOFFMANN ISTVÁN megjegyzése, miszerint mindössze egyetlen egy *aszó* helynévi adat fordul elő Tolna megye helynévgyűjteményében, elkedvetleníthetne bennünket. De mivel egyrészt az előző határpont nagyjából behatárolja azt a területet, ahol a következő határpontot keresnünk kell, másrészt mivel egy patak vagy völgy fejt a környező dombok magasabb részeinél kell keresni, elég hamar rábukkanhatunk az elvárásainknak megfelelő következő határpontra.

Tengelic település adatai között ezt olvassuk a helynévtárban: „Éri-patak. A Bogárczóban ered, a puszták mellett (Felső- és Alsótengelic) folyik el. A környék forrásvizet gyűjti össze, és vezeti a Sárvízbe. Aszályos esztendőkből kiszárad.” (TMFN. 87/198). S könnyen meg is találjuk a *Bogárczói erdő* (TMFN. 87/160), a *Bogárczói-tó* (TMFN. 87/161) és a *Bogárczó* (TMFN. 87/162) adatokat, melynek etimológiáját is megtudhatjuk: „A tó környékén levő legelőn mindig nagyon sok bagócs zavarta a legelésző állatokat.” Ide lokalizálom a következő határpontot.

d) Koordinátái: 46°33'15"N — 18°43'39"E. Tengerszint feletti magasság: 118 m.

e) A *nagy* jelzőt megindokolja a névgyűjteményben az Éri-patak meghatározása, miszerint a környék forrásvizet ez a patak gyűjtötte össze. A b) pontban említett két jelentésváltozat közül tehát általában a 'patak forrása', aszályos esztendőkből a 'völgy kezdete' értelmezés az éppen aktuális.

5.8. *castelic-re és feheruuaru-ra meneh hodu utu*

a) SZAMOTA a *castelic*-et a megfejtetlen szók között említi (1895: 145), ezen az egyetlen helyen sajtóhibásan *caztelic* áll. A „145. lapon levő idézet csak elírás e különben igen gondos tudósunknál” — jegyzi meg MELICH 1925-ben. (1925: 195). SZAMOTA megállapítja, hogy a *feher* jelentése 'fejér', *uuaru* jelentése 'vár', *meneh* jelentése 'menő', *hodu* jelentése 'had' s az *utu* jelentése 'út' (1895: 134, 144, 139, 135, 144). A *uuaru*, a *hodu* és az *utu* esetében az *u-k* „szóvégi kihangzók”, a *meneh* 'menő'-ben az *-ő* igenévképző (1895: 147, 151).

Az út lokalizálását illetően ERDÉLYI LÁSZLÓ megállapította: „E határleírásban fölismerhető (...) az a *hadut*, mely mint megyei út ma is meg van Bikácsnál s észak felé Székes-Fejérvárra, délnek pedig Tolna várkastélyába és Szekszárdra vezetett (PRT. 10: 420–1).

BÁRCZI *castelic*-ről így ír: „Földrajzi elhelyezkedése teljesen bizonytalan. (...) Talán a Bátaszék vidékén, Nána közelében lévő ilyen nevű völgy táján keresendő” (1951: 39). A teljes kifejezés jelentéséről ezt mondja: „Az oklevél szövege nem világos, (...) érthető úgy, hogy a *castelic* és a Fehérvárra menő hadi út két külön, egymáshoz közel álló határpont (...), vagy pedig, ami sokkal valószínűbb, hogy az egyetlen határjelölő az az út, amely (egyik irányban) *castelicre* és (a másik irányban) Fehérvárra megy.” (1951: 39–40).

HOFFMANN ISTVÁNNak és SZENTGYÖRGYI RUDOLFNak *castelic* település és a hadút helyének meghatározásával foglalkozó tanulmányairól és azok fő eredményeiről a 4.1. alfejezetben már említést tettem.

b) Az út menetét illetően SZENTGYÖRGYI és HOFFMANN lokalizálásával egyetértek. Várdombtól Székesfehérvárig ma is egy főközlekedési út vezet, mely a Várdomb → Szekszárd → Szedres → Nagydorog → Bikács → Sárbogárd → Székesfehérvár vonalat követi. Az út első szakasza a 6-os főút, majd az abból Szekszárdtól északra a 46°24'17" északi szélességnél kiágazó 63-as út. A fő útvonalak jelentős időbeli stabilitása alapján feltételezem, hogy a birtok lokalizálása szempontjából szóba jövő területen áthaladó 63-as út nyomvonala lényegében azonos a 11. századi hadútéval.

c) Annak meghatározása, hogy követte-e a határvonal az utat egy szakaszon vagy csak keresztezte, illetve az együttlét vagy a keresztezés pontosan hová esett, csak a következő határpont azonosítása után lehetséges. Így annak lokalizálása és a terepviszonyok figyelembevételével határoztam meg a birtok határvonalának valószínű menetét, s ennek alapján állapítottam meg, hogy a határvonal csak keresztezte az utat, és hogy hol volt a metszéspont.

d) Koordinátái: 46°32'01"N — 18°39'20"E. Tengerszint feletti magasság: 107 m.

e) Ettől a ponttól a mai főközlekedési úton déli irányban haladva 40 km-re fekszik a mai Várdomb — az egykori *castelic* —, észak felé pedig 80 km-re van Székesfehérvár központja. Így indokoltnak tarthatjuk, hogy elsőként a közelebbi fontos településre hivatkozik az út meghatározása, és ezután említi a másik irányban dupla akkora távolságra fekvő, bár kétségtelenül jelentősebb Fehérvárat.

5.9. *petre zenaia hel*

a) SZAMOTA a *petre*-vel nem foglalkozik. A *zenaia* szótövének jelentése 'széna', amihez egyes szám 3. személyű birtokos személyrag járul: *zenaia* 'szénája' (1895: 143, 148). A *hel* jelentése 'hely' (i. m. 136).

BÁRCZI értelmezése: 'Petre szénája (nevű) hely'; *petre*: személynév (1951: 41).

HOFFMANN szerint „az oklevélben háromszor is szereplő *hely* szó aligha értelmezhető a vele együtt álló nevekhez szervesen hozzátartozó elemként, hanem sokkal inkább a latin szöveg és az ebbe foglalt magyar nevek egybesimítását szolgálja, leginkább a latin fajtajelölő szavak — jelen esetben a *locus* — oklevelekben szokásos funkcióját betöltve” (2010: 147). „Ha elfogadjuk, hogy a *hely* a *locus* magyar megfelelőjeként szövegszerkesztési okokból került bele a szövegbe, akkor BÁRCZINak az a jelentéstani célzatú megjegyzése is érvényét veszíti, miszerint a *hely* az alapítólevélben »művelt, vagy legalább gazdaságilag kihasznált földdarab megnevezésével kapcsolatban fordul elő« (i. m. 66).” (HOFFMANN 2010: 148). „A szórvány a *petre zenaia* helynevet tartalmazza tehát, amely a *Petre* személynév és a szláv eredetű *széna* birtokos személyjeles össze-

tétele. Ez utóbbi azonban itt nem 'Heu' jelentésben szerepel, ahogyan azt etimológiai szótáraink (...) is feltüntetik, hanem minden valószínűség szerint 'kaszáló, rét' értelemben. A *széna* ilyen használatára több példát is ismerünk a régiségből. (...) E helynevekben a *széna* földrajzi köznévi szófajú fajtajelölő szerepű névrészként szerepel, amelynek a jelentését a nevek mellett álló *fenetum* 'kaszáló' és *pratium* 'rét' is egyértelműen mutatja." (i. m. 148).

b) Egyetértek HOFFMANN ISTVÁNNAL abban a tekintetben, hogy a *petre zenaia* tartozik össze szorosán, s ez a kéttagú kifejezés azonosítja azt a *hely*-et, amely a határobjektumot képezi. A mai szóhasználatban a *hely* méretében, alakjában és funkciójában szinte bármilyen elképzelhető területet jelenthet, s feltehetően már a 11. században is elég tág jelentésspektrummal rendelkezett.

A TA.-ban a *hel* szó kétféle funkcióban jelentkezik: két esetben egy határobjektum megnevezésében bukkan fel (*petre zenaia hel*, illetve *oluphel*), a harmadik esetben egy adományozott területet jelöl: „Egy szénakaszálásra használható másik, *kert hel* nevű terület is hasonlóképpen ide tartozik.” (SZENTGYÖRGYI 2010: 27). Véleményem szerint e két funkció olyan értelmezéssel egyeztethető össze, hogy még abban az esetben is, amikor a *hel* egy határpont megnevezésében szerepel, akkor is egy földterületet jelöl, amelynek meghatározó hosszmérete mintegy száz méter vagy akár néhány száz méter lehetett.

Az összes korábbi véleménytől különböző nézetet vallok a *petre* vonatkozásában. Induljunk ki *petrence* szavunkból, amely szénának, szálas takarmánynak bizonyos mennyiségét jelenti (ÉrtSz.). Hogy a különböző jelentések valójában mekkora mennyiséget jelölnek, erről BOGDÁN ISTVÁN monográfiájából tájékozódhatunk (1991: 418). E jelentésében a szó 1663 óta adatolt (GREGOR 1993: 511). A Néprajzi Lexikon a szó jelentései között azonban még megemlíti a következőt is: „szénaszárító állvány, ill. az állványon száradó széna Beregben és szórványosan Erdély különböző pontjain. (...) Eredetileg »szénaszárító állvány« jelentése lehetett.” (NéprLex. 4: 234).

Fontos megállapításokat olvashatunk KNIEZSA ISTVÁNTÓL a „Magyar Nyelv”-ben 1950-ben megjelent közleményében. Megállapítja, hogy *petrence* szavunk eredete tisztázatlan, de KNIEZSA ennek forrását a szláv **pętro*-ban véli megtalálni. E szóról megállapítja, hogy „a bolgár kivételével minden szláv nyelvben 'emelkedés, padlás, emelet' jelentésben van meg”. Az általa felsorolt példák között olvashatjuk az alábbiakat: „szerb-horvát nyj. *petar* ~ gen. *petra* 'mennyezet nélküli helyiség felső gerendaváza' (...) | szlovén *pętre* (fem. pl.) 'ein Brettergerüst zum Aufbewahrung von Stroh oder Heu in Stallungen, Scheunen'; *pętro* 'der Heuboden' (...) | cseh *patro* 'szénapadlás, emelet' ... | lengyel *piętro* 'emelet'; nyj. 'a pajta padlása, ahol gabonát, szénát tartanak' (...). „Ennek a *pętro* (illetőleg hímnemű *pętrъ* vagy nőnemű *pętra*) szónak, amelynek — mint láttuk, — a szlovénben, csehben és lengyelben 'szénának való állványzat, szénapadlás' jelentése is van, lehet a származéka egy **pętrъньсе*. Az *-ьн-* benne mel-

léknévképző, és valamihez tartozót jelent, a semlegesnemű *-ce* (és a hímnemű *-ьсѣ*) pedig főnevesítő képző (...) A jerek kiesése, illetőleg teljes hanggá fejlődése után pedig **pętrencę* lehet a szabályos alak.” „Ebből a feltehető szlovák *petrence* szóból van átvéve a magyar szó.” „Ha (...) magyarázatunk helyes, fel kell tennünk, hogy a **pętro* a szlovákban azt az állványzatot jelentette, amelyen nedves vidékeken, s így a szlovák hegyvidéken is a szénát szárítják. (...) A *pętro-ro*-ból képzett *pętrьньсѣ* jelentette azt a szénamennyiséget, amennyi egy ilyen szénaállványon elfér.” (KNEZSA 1950: 118–9, vö. még KNEZSA 1955: I, 420, TESz., EWUng.).

Kétségtelen tehát, hogy több szláv nyelvből is ismert a *pętro* 'szénapadlás' jelentésű szó (SlovNemSlov. II, 33); s a szótár nyelvjárási frazémák alapján idézi a többes számú *pętre* alakot 'deszkából készített állványzat szalma, széna, vagy hasonlók tárolására, szénapajta' jelentéssel (SlovNemSlov. II, 32).

Tehát maga a *petre* a szénatároló állványzatokat, szénapajtákat jelentette, amelyet bizonyára egy közösség használt, a *petre zenaia* birtokos szerkezet pedig 'az állványzatokon tárolt széná'-t. S a *petre zenaia hel* jelentése 'az a földterület, ahol a (közösségi) állványzatokon tárolt széna található'. Mai nyelvérzékünknek kétségtelenül szokatlannak tűnik ez a szerkezet, de semmivel sem meglepőbb, mint pl. a *mortis uuasara kuta*.

Az is lehetséges, hogy a TA.-beli *petre* nem többes számú alak, hanem bármely, már denazalizált szláv nyelv vegyes hangrendű *petro*, *petra* szavából hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre a magyarban.*

c) Szinte kizártnak tartottam, hogy ez a meghatározás fennmaradjon egy évezreden át, s valóban, pontosan ilyen kifejezést nem is találtam a megyei helynévgyűjteményben. De megtaláltam jelentésbeli megfelelőjét Kölesd település helynevei között: „*Kazalos*, *-ba* [C. *Öreg Kazálos*, *Kis Kazálos*, K. ~] Valamikor az elcsépeelt gabona szalmáját ennek a szélén rakták *kazalba*.” (TMFN. 88/61).

A jelentésbeli hasonlósághoz csak arra kell emlékeznünk, hogy a *kazal* 'szénarakás, szalmarakás' szavunk szláv eredetű, s ahogy KNEZSA írja: „A szó a *kozъль* 'kecskebak' szóval azonos (...), ebből fejlődött az 'állvány' → 'állvány, amelyen nedves vidékeken a szénát szárítják' → 'szénarakás' (1955: I, 260; lásd még: SlovNemSlov. I, 451: *kozol* 'szénaszárító állvány'). Vagyis felépítésüket és alakjukat tekintve különböző, de funkciójukat tekintve azonos célt szolgáló faácsolatokról van szó.

d) Koordinátái: 46°33'48"N — 18°34'4"E. Tengerszint feletti magasság: 166 m.

e) Tolna megyében még egy „*kazalos*”-t jelöl a megyei helynévtár, a Miszla nevű településen (TMFN. 15/155; koordinátái: 45°35'36"N — 18°29'20"E), a

* Köszönöm Zoltán Andrásnak e fontos megjegyzést.

kölesditől légvonalban 7 km-re északnyugat felé. A helynévtár mindkét helyhez tartozóan megadja a szó jelentését: „szérűnek használt terület, amelynek a szélén a csépelet gabona szalmáját kazalba rakva tartották” (TMFN. 42). Megjegyzésre érdemes, hogy mindkét esetben az 1852-ből, illetve 1860-ból származó első kataszteri térkép (TMFN. 15, 17) is feltünteti e helyeket; Kölesd esetében *Öreg Kazálos* és *Kis Kazálos* névvel. A ’nagy’ jelentésű *öreg* használata elég régi elnevezésre utal.

Érdekes módon mindkét hely topográfiai jellegzetességei nagyon hasonlóak: kifejezetten magasan fekszenek (166, illetve 175 m), ami még mocsaras környezetben és árvíz esetén is biztos védelmet jelent. Mindkét *Kazalos* két dombvonulat közötti nyeregben helyezkedik el, a magasabb dombvonulat keleti lejtőjén. A nyereg mindkét esetben eléggé nyitott észak-déli irányban, és mindkét esetben észak felé lejt, dél felé kissé emelkedik. Feltételezem, hogy a klimatikus viszonyok elég kedvezőek a szénaszárítás szempontjából, s ezért valószínűleg nemcsak a hagyományokhoz ragaszkodás, hanem a célszerűség is indokolta, hogy ez maradjon a közösségi szénaszárítás helye hosszú időn át.

A fentiek alapján meglehetősen biztonsággal kijelenthető, hogy az az 1330/1505. évi „Ad quendam locum *Kazalas* vocatum” hivatkozás, amelyet az OklSz. a „*Kazalos ? Kazalas ?*” címszó alatt közöl, s amelyet a TESz. és az EWUng. a *kazal* szavunk legkorábbi adataként említi, de szintén kérdőjellel, éppen egy ilyen szénaszárító helyre vonatkozik, s így a kérdőjel joggal mellőzhető.

Elgondolásom szerint tehát mind a *petre*, mind a *petrence* a Dunántúlon élő és szénagyűjtést folytató szláv lakosság nyelvében létező szavak voltak, s amiképpen az eljárás módszereinek és eszközeinek ismeretét, hasonlóan ezek megnevezését is (*kasza*, *villa*, *kazal*) tőlük vette át a betelepülő magyar lakosság. Noha a *petrence* csak 1663 óta adatolt, de mivel ez kizárólag csak szláv nyelvi közegben alakulhatott ki — lásd fentebb KNIEZSA elemzését —, ezért e szavunk kétségtelenül a 17. századnál sokkal korábbi időből származó átvétel lehet. Hasonlóan a *petré*-hez — amely immár a *széná*-val együtt — 1055-ből adatolt szavunknak tekinthető. A *petre* használata idővel megszűnt, funkcióját mind a gyakorlatban, mind nyelvünkben a *kazal*, a *pajta*, a *szérű*, a *csűr* vették át.

De azért a fentiek alapján felvetődik a kérdés, hogy a Baranya megyei *Petre* település neve — amelyre a GYÖRFFY által közölt legkorábbi adat 1296-ból való — tényleg személynévi eredetű-e, ahogyan KISS LAJOS feltételezi, vagy éppen a ’szénaszárító állványzatok’ jelentésű *petre*-ből származik-e inkább (FNESz. *Újpetre*; lásd még Gy. 1: 370, KMHsz. 1: 223).

6. A *mortis* birtok lokalizálása

6.1. Lokalizálás a terepviszonyok figyelembevételével. — A birtok határvonalának megállapításához elvileg a lokalizált határpontok helyét kell összekötnünk a terepviszonyok figyelembevételével. Amint azonban a 3. és a 8. határpont

esetében említettem, már azok helyének a kijelöléséhez figyelembe kellett vennem az előző és a következő határpont közötti határvonal feltehető menetét.

A határvonalat célszerű egy hegygerincen át vezetni, azaz a lokális topográfiai maximumok vonalában, illetve a természetes vízfolyások, árkok mentén, amelyek a terep domborzatának gradiensét követik. Máskor a jelentősebb vagy akár kisebb utak képezik a határvonalat, melyek nyomvonala a lehető legkisebb összesített függőleges irányú változás szempontjának szándékos vagy önkéntelen alkalmazásával jön létre, vagyis közelítőleg azonos magasságban haladnak többé-kevésbé egy szintvonalat követve, illetve egyenletesen emelkednek vagy süllyednek.

A fentiekre tekintettel a határpontok összekötésénél a topográfiai viszonyokat, így a helyi vízfolyások és utak vonalát vettem figyelembe. (A megállapított határvonal menetét a dolgozat végén közölt térképmelléklet ábrázolja.)

6.2. A lokalizált birtok összképe. — A birtok egy négyszögbe foglalható terület, melynek északi és déli határa jó közelítéssel egybe is esik a befoglaló négyszög oldalvonalalaival. Nyugati határa nagyjából dél-észak irányú; *petre zenaia hel* esetében a határvonal csak érinti a megnevezett területet, tehát maga a „kazalos” kívül esik a birtokhatáron. Északi határa meglehetősen pontosan nyugat-kelet irányban halad a két *holmodi* között. A keleti oldalon egyenesebb vonalú birtoktestet kaptunk volna, ha a légvonalban egymástól 14 km-re lévő *gnir uuege holmodia* és *nogu azah fee* között az északnyugat-délkelet irányú szerkezeti vonalak mentén haladna a birtokhatár. De mivel az állatvásárok helyszíne a Fehérvárra vezető főközlekedési út közelében tűnt valószínűbbnek, ezért a javasolt lokalizálás keleti határvonala egy nyugat felé hajló ívvel érinti *mortis uuasara* feltételezett helyét. A jövő régészeti vizsgálatai dönthetik el, hogy létezett-e a 11. században egy olyan út a mai Bikács – Györköny – Pusztahencse vonal mentén, amely mellett állatvásár tartására alkalmas helyet is kialakíthattak. Déli határa szinte egész pontosan merőlegesen halad az északnyugat-délkelet irányú szerkezeti vonalakra, *nogu azah fee*-től a mai keskeny utat követve fut lefelé. A Jánosmajor és Kajdacs közötti szakaszon éri el a Székesfehérvár felé haladó főutat, azt keresztezi, majd Középhídvég északi oldalán továbbmegy a Sárvíz medréig, s itt a kölesdi hídon halad át. Ezután a mai Kölesd központján átvezető út vonalát követi, eljut a *petre zenaia hel*-ig, majd innen továbbhaladva feljut az Öreg-hegyre.

A körüljárás iránya felülről nézve az óramutató járásával megegyező. A kilenc határpont közül a legmagasabban fekvő a határjárás kiindulópontja. A többi nyolc közül három a befoglaló négyszög sarokpontjait adja, nevezetesen *holmodi* az északnyugati sarokpont, *gnir uuege holmodia* az északkeleti, s *nogu azah fee* a délkeleti. A délnyugati sarokpont nem szerepel a határobjektumok között.

A birtok nyugat-keleti irányú kiterjedése az északi határán mintegy 6 km, a legkisebb *mortis uuasara kuta* magasságában, ahol 4,5 km, és délen a legna-

gyobb, mintegy 12 km. Ahol az egykori sárfolyam keleti oldalán a Fehérvár felé futó út és a nyugati oldalon a Sárszentlőrincről Simontornyára haladó út legjobban megközelíti egymást, egymástól alig több mint 3 km-re vannak. Ennek a sávnak a közepét foglalhatta el egykor a vízfolyások által barázdált sáros terület, 1-2 km szélességben, néhol szigeteket képezve. Ennek a széles völgynek a legalacsonyabb pontja a feltételezett birtoktest északi részén 93 m, a déli részén 89 m tengerszint feletti magasságban van.

A birtok kilenc határpontja közül nyolc 100 m, vagy annál nagyobb tengerszint feletti magasságúnak adódott. Az általam javasolt lokalizáció legalacsonyabban fekvő határpontja az *eri itu*, amely mindössze 93 m-nél van. Ennek esetében joggal felvethető a kérdés, hogy ez a hely vajon nem esett-e bele a nagy sárfolyamba még a Sárvíz szabályozása előtt. Ettől a ponttól nyugatra nagyon lapályos a terület, az Ér patak mentén nyugat felé haladva csak kb. 600 m után emelkedik 1 m-t, de kelet felé még 2 méterrel mélyül a talajszint. Ezért ez az igen alacsony tengerszint feletti magasság sem zárja ki, hogy itt lehetett egy itató, s egyúttal a birtok határa.

A határpontok meglehetősen ritkának mondhatók, az egymástól való távolságuk légvonalban mérve 3 km és 9 km közötti. Ezek a távolságok az első és a második határpont közötti távolsággal kezdve a következők: 3530 m, 3270 m, 3130 m, 4900 m, 5940 m, 9050 m, 5970 m, 7520 m, 3220 m.

A légvonalban mért határponttávolságok összege 46 530 m, a terepviszonyok figyelembevételével azonosított határvonal összhosszúsága 55 150 m.

A teljes birtok területe 127 km².

Ez utóbbi értékek közelieknek mondhatók a *bagat mezee* határu erdőbirtok esetében megállapítottakkal, ahol a birtok összkerülete mintegy 42 km, területe 116 km² volt (HOLLER 2010: 76).

A birtoktest legtávolabbi pontja a tihanyi apátságtól légvonalban 75 km-re van.

7. A *mortis* birtok lokalizálása alapján levonható következtetések

7.1. A birtok határleírása. — A lokalizálás során elért eredményeink feljogosítanak arra, hogy — SZENTGYÖRGYI α) típusú fordítása alapján — megadjuk a *mortis*-nak nevezett birtok határleírásának olyan magyar fordítását, amelyben azokat a nemlatin szavakat, melyeknek jelentése, illetve helynévi jellege igen nagy valószínűséggel megállapítható, a nekik megfelelő mai magyar nyelvi alakokkal és jelölésmóddal adjuk vissza. Ezt a fordítást — megkülönböztetendő az 1.2., valamint a 3.2. alfejezetbeliektől — γ) típusú fordításnak nevezem.

Az oklevélfordítások szokását követve csatolom a leírásban említett határobjektumok értelmezését és feltételezett helyét megvilágító rövid magyarázatokat lábjegyzetek formájában.

Az 1055. évi tihanyi oklevélbeli *mortis* birtokleírásának γ) típusú fordítása a következő lehet:

Van még emellett egy Mortisnak nevezett terület, melynek határa Sárfőnél¹ kezdődik, aztán elér az Ér-i² itatóig, innen ohut (Ohut)³ kútjáig, majd halmodig,⁴ ezután a nyíres vége halmodjáig,⁵ innen tovább Mortis vásárja⁶ kútjáig, ezután a nagy aszó fejéig,⁷ innen a Kastelicre és Fehérvárra menő hadútig,⁸ ezek után pedig a petre szénája helyig.⁹

7.2. Nyelvtörténeti megállapítások. — A *mortis* birtokkal foglalkozó 2006. évi munkájában HOFFMANN ISTVÁN — megvizsgálva a birtok elhelyezkedése szempontjából szóba jövő lehetőségeket —, így fogalmazott: „E feltevések mérlegelése egyelőre nemigen jár ugyan közvetlen nyelv- vagy történettudományi következtetések levonásával, de megítélésem szerint egy lezártnak tekintett, ugyanakkor ellentmondásokkal teli lokalizálás kérdésének nyitottá tétele magában rejti a továbblépés lehetőségeit a fent említett kutatási területeken is.” (2006: 35).

A magam részéről rendkívül nagyjelentőségűnek érzem, hogy HOFFMANN ISTVÁN nyitottá tette a problémákat. Úgy vélem, hogy a jelen tanulmányban előadottakkal nemcsak egy valószínűnek mondható birtoklokalizálást írtam le, hanem emellett — részben a lokalizálás érdekében, részben annak következtében —, több nyelvtörténeti kérdésben is sikerült némi előrelépést tennem, vagy

¹ A Sárvíz környezetének kiemelkedő pontja, a Sárszentlőrinchez tartozó *Öreg-hegy*; legmagasabb pontja 207 m.

² Az *Ér* a mai Kisszéckely területén eredő *Kisszéckely-árok*, melyet folyása mentén lejjebb haladva *Nagy-árok*, *Kender-völgyi ér*, valamint *Ér* néven említenek, s amely a Sióba torkollik.

³ Az *ohut* (*Ohut*) jelentése bizonytalan, egyik elgondolás szerint 'ó út', de lehet, hogy személy- vagy helynév.

⁴ Domszerű magaslat, helyileg a Sárszentlőrinchez tartozó *Csetény-domb*-bal lehet azonos, melynek tengerszint feletti magassága 112 m.

⁵ A *nyíres* jelentése nagyon valószínűen nyírfás erdő, a *nyíres vége halmodja* pedig egy dombszerű magaslat, helyileg feltehetően a mai Bikácsoshoz tartozó, az egykori Tápétól északnyugatra fekvő 120 m tengerszint feletti magasságú domb.

⁶ A *Mortis*-nak nevezett területen tartott vásár, elsősorban bizonyára élőállatvásár helyszínéül szolgáló hely; feltehetően a mai Nagydorog központjától délre, a 63-as főút mellett, attól keletre fekvő terület.

⁷ Az *aszó* időszakos vízfolyást jelent, a *nagy aszó*-ban a *nagy* jelző a többi, a közelben található időszakos pataktól való megkülönböztetésre szolgál, ezek közül a legnagyobb vízhozamú a feltehetően a mai Tengelic felől a Sárvízbe folyó *Éri-patak*. A *nagy aszó feje* a *nagy aszó*-ként említett időszakos vízfolyás forrása: feltehetően mai Tengelic területén lévő *Bogárczó*, ahol az *Éri-patak* ered.

⁸ Az egykori *Kastelic* (a mai Várdomb mellett, attól nyugatra elhelyezkedő egykori fontos település) felől az egykori *Fehérvár*, mai Székesfehérvár felé haladó út, nyomvonala Várdombtól a mai 6-os főutat, majd az abból Szekszárdtól északra kiágazó 63-as utat követi.

⁹ A széna szárítására szolgáló, a közösség számára készített deszkaépítmények helye, melyeket az áradásokra tekintettel viszonylag magasan fekvő és kedvező légmozgással rendelkező területen építettek fel; feltételezhetően a mai *Öreg-hegy*-től délnyugatra fekvő 166 m tengerszint feletti magasságú földterület, amelyet még a 20. században is *Kazalos*-nak hívtak.

legalábbis „lezártnak tekintett problémákat nyitottá tenni”. Egyes megállapításaim megerősítettek korábbi nézeteket vagy apró továbblépést jelentenek, más esetekben megkérdőjeleztem korábbi véleményeket, vagy újabbakat ajánlottam a kutatók figyelmébe.

Fussunk végig ezeken megfogalmazásuk sorrendjében:

– *sar feu* kapcsán a helynevekben felbukkanó *fő* ~ *fej* szavunk jelentéseinek főbb típusait és azok egymáshoz kapcsolódását tekintettem át vázlatosan;

– *eri itu* esetében az *eri* -i-jét melléknévképzőnek értelmeztem a korábbi nézetekkel szemben;

– *ohut cuta* esetében kételyemnek adtam hangot az *ohut* általánosan elfogadott ’ó út’ jelentését illetően, s felvettem a személynévi eredet lehetőségét;

– *holmodi* esetében tévesnek tartom, hogy a -*d* kicsinyítő képző lenne;

– *gnir uuege holmodia* esetében megerősítést nyert a *gnir* ’nyírfás’ jelentése a ’mocsaras’-sal szemben;

– *mortis uuasara kuta* kifejezésben a *mortis*-t nem személy- vagy településnév, hanem területnév funkcióban lévőnek tartom, a *uuasara* jelentése tekintetében a ’vásárhely’-et találtam nagyon valószínűnek a ’vásártér’-rel szemben;

– *nogu azah fehe* kifejezés *azah* elemét a lokalizálás segítségével alapvetően ’patak’ gyanánt lehetett értelmezni, szemben a még szóba jöhető ’völgy’ értelmezéssel;

– *petre zenaia hel* kifejezés *hel* elemét ’nagyobb kiterjedésű (sík) terület’-ként értelmeztem, *petre* elemének pedig minden korábbi elgondolással szemben a ’szénaszárító állványzatok, szénapajták’ jelentést tulajdonítom.

Reményeim szerint e gondolatok illetve javaslatok kiindulást jelenthetnek további nyelvtörténeti elemzések számára, s magukban rejtik a továbblépés lehetőségét.

7.3. Általános következtetések. — A zárógondolatok között szeretném megemlíteni, hogy többször hivatkoztam Anonymusra, ami jelzi, hogy Árpád-kori nyelvtörténeti kérdésekben nélkülözhetetlen forrásbázist jelent a geszta anyaga. S Anonymusszal kapcsolatban szeretnék rámutatni egy érdekes egybeesésre. Az 5.1. alfejezet b) pontjában idézett részlet szerint Anonymus Árpád vezér által nagy földet adatott Vajtának a 10. század elején. Noha ennek tényszerűségében korántsem lehetünk biztosak, de abban igen, hogy Anonymus saját korában a *Vajta* nevet viselő birtok pontosan ott volt, ahol az ilyen nevű település ma is megtalálható a Sárvíz mentén. S bár az 1211. évi tihanyi összeírás nem közli *Mortus* birtok határait, de szinte bizonyosan kijelenthetjük, hogy ekkoriban az apátságnak az Anonymus által említett *Vajta-birtok* volt északi szomszédja. Meggyőződésem, hogy nem véletlenül húzódik a határvonal manapság is Fehér- és Tolna megye között a Sárvíz keleti oldalán éppen Vajta és Bikács között, ugyanott, ahol GYÖRFFY GYÖRGY térképe a 14. század eleji határvonalat is jelöli. Az általunk megadott lokalizálás szerint a tihanyi apátságnak 1055-ben aján-

dékozott *mortis* birtok északi határa a Sárvíz keleti oldalán nagyon közeli nyomvonalon fut a két megye közötti hivatalos határ vonalához, s ez talán egy további megerősítő érvet jelent elgondolásunk számára.

Amint a 4.3. alfejezetben már utaltam rá, *mortis* birtok esetében az egyes határpontokat csak kisebb-nagyobb bizonytalansággal lehetett azonosítani, így több esetben azok helye elég önkényesnek tűnhet. Vagyis az előző tanulmányomban az erdőbirtok lokalizálása során alkalmazott lépésről lépésre haladó deduktív feladatmegoldási módszer helyett kénytelen voltam áttérni egy összetettebb, induktív módszer alkalmazására. Amely esetében csak az eljárás végén kirajzolódó összkép, vagyis egyfelől a birtok alakja, mérete, az egyes határpontok elhelyezkedése, másfelől az oklevélbeli határobjektumok szemantikai tartalmával jól egyeztethető határpontok rendszere alapján ítélni meg a birtoklokalizálási javaslatunk elfogadhatóságát, annak valószínűségét.

Tehát az induktív módszerrel adódó birtokleírás esetében is annak földrajzi és nyelvi konzisztenciája képezi a lokalizálási hipotézis realitásának fő kritériumát.

E gondolat összecseng az előző lokalizálási tanulmányom végén mondottakkal.

Rövidítések

HB. = Halotti Beszéd és könyörgés

KTSz. = Königsbergi Töredék és Szalagjai

MOL DF = Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképtára

Irodalom

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.

BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Bp.

BARTHA DÉNES–MÁTYÁS CSABA (1995), *Erdei fa- és cserjefajok előfordulása Magyarországon.* Sopron.

D. BARTHA KATALIN (1958), *A magyar szóképzés története.* Bp.

BELLUS IBOLYA (1986), *Képes Krónika.* Fordította BELLUS IBOLYA. A kísérő tanulmányokat DERCSÉNYI DEZSŐ, KRISTÓ GYULA és CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA, a jegyzeteket KRISTÓ GYULA írta. Bp.

BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Bp.

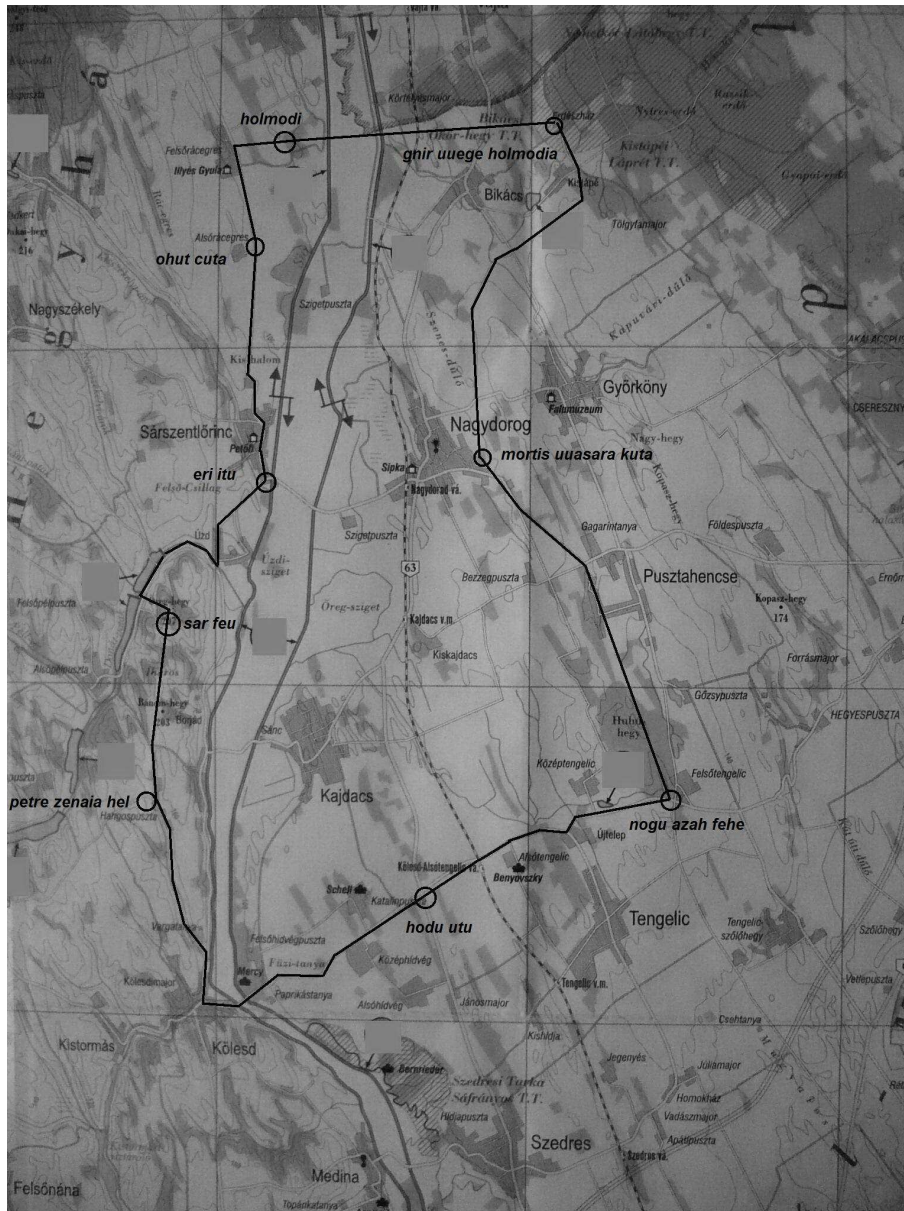
BENKŐ LORÁND (1995), Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? *MNy.* 91: 402–11.

BENKŐ LORÁND (1997), Megjegyzések a *Begej* névhez. (Adalék táj- és vízneveink viszonyához). In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Szerk. KISS GÁBOR–ZAI CZ GÁBOR. Bp. 62–70. Újraközlése lényegében változatlanul: In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp., 1998. 178–85.

- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp.
- BOGDÁN ISTVÁN (1978), *Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig.* Bp.
- BOGDÁN ISTVÁN (1991), *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig.* Bp.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp., 1890–1913.*
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára 1–6.* Pest, majd Bp., 1862–1874.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1904), A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *NyK.* 34: 388–416.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.* Bp., 1959–1962.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- GREGOR FERENC (1993), Szótörténeti adatok. *MNy.* 89: 510–2.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006), *Mortis birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben.* *MNyj.* 44: 29–67.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.
- HOLLER LÁSZLÓ (2009), Egy XIII. századi remetekápolna — *Idegsyt Beatae Elizabeth* — lokalizálása. Nyelvészeti vizsgálatok a *séd* és *kút* szavak körében. *MNy.* 105: 17–29, 188–202.
- HOLLER LÁSZLÓ (2010), Az 1055. évi tihanyi oklevélben említett két birtok lokalizálása. Javaslat a *lacus segisti* és a *bagat mezee* határú birtok elhelyezkedésére. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 47–82.
- JAKAB LÁSZLÓ (2002), *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék.* Debrecen.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás.* *NytudÉrt.* 126. sz. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1992), *eri iturea.* Ómagyar helynévi nyomokon. In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* Szerk. KOZOCSA SÁNDOR–LACZKÓ KRISZTIANA. Bp. 124–30.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2008), Ómagyar helynévi nyomokon 2. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 169–74.
- JUHÁSZ, LADISLAUS (1932), *P. magister: Gesta Hvngarorvm.* Szerk. JUHÁSZ, LADISLAUS. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saecula 12–13. Bp.

- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abauj–Csongrád vármegye.*
Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1950), Petrence. *MNy.* 46: 118–9.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2.* Bp. Második kiadás: Bp., 1974.
- MELICH JÁNOS (1914), A tihanyi alapító oklevél egy helyéről. *MNy.* 10: 126–8.
- MELICH JÁNOS (1925), Az -ig ragról. *MNy.* 21: 194–5.
- NéprLex. = *Néprajzi Lexikon 1–5.* Főszerk. ORTUTAY GYULA. Bp., 1977–1982.
- NYÍRI ANTAL szerk. (1993), *A Müncheni kódex magyar-latin szótára.* Bp.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a leg-
régibb nyelvmélektől a nyelvújításig 1–3.* Bp., 1890–1893.
- OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Ma-
gyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.
- PAIS Dezső (1926), *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok
cselekedeteiről.* Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta PAIS
DEZSŐ. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1949), A római castellum szláv-magyar folytatásai. *MNy.* 45: 107–15.
- PAIS DEZSŐ (1951), A római castellum szláv-magyar folytatásai. *MNy.* 47: 84–6.
- PAIS DEZSŐ (1955), Keszthely. *MNy.* 51: 97–8.
- PESTY, Tolna = GAÁL ATTILA–KÖHEGYI MIHÁLY, *Tolna megye Pesty Frigyes hely-
névtárában I–III.* A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 2–3., 4–
5., 6–7. Szekszárd, 1971–1972, 1975, 1977.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZ-
LÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálá-
ta.* Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2007), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai
szótára.* Debrecen.
- REUTER CAMILLO (1970), Ányás. Egy földrajzi névadás tanulmányozása. *A Veszp-
rémi Múzeumok Közleményei* 9: 35–40.
- SÁROSI ZSÓFIA (2005²), Morfématörténet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JE-
NŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 129–72, 352–71, 610–7, 719–24, 800–3.
- SlovNemSlov. = WOLF, A. A.–PLETERŠNIK, M., *Slovensko–Nemški Slovar I–II.*
Ljubljana, 1894–1895.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF Bp.,
1974.
- SRH. = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadia-
nae gestarum I–II.* Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Bp., 1937–1938.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *NyK.* 25: 129–
67. (Különnyomat: 1896.)
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005), A tihanyi apátság alapítólevele. Betűhív átírás és
magyar fordítás. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma.
57–65.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), A Kesztlőcről Fehérvárra menő hadút. *NÉ.* 29: 23–47.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009a), Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz. *MNy.* 105: 62–8.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009b), A Tihanyi alapítólevél *ecli* szórványáról. *MNy.* 105: 216–9.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása.*
http://nyelvtortenet-elte.tombo.hu/docs/c604801d5d5384fbe1a90a8691940463/SzR_PhD_dolgozat.pdf (2010.05.01-től)
- SZENTPÉTERY IMRE (1938), Szent István király oklevelei. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III.* Bp. II, 133–202.
- SZINNYEI JÓZSEF (1917), A magyar hangtörténethez. *MNy.* 13: 65–71.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei.* Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
- Tolna-térkép = *Tolna megye horgászvizeinek térképe.* 1 : 125 000. Bp. [é. n. ≈ 2008]
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2007), Egy szó eleji hangváltozási típusról. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Budapest. 317–27.



1. térkép. Az 1055. évi tihanyi oklevélben említett mortis birtok elhelyezkedése Tolna megye térképén.